

АЗИЗ ҚАЮМОВ

**«ФАРҲОД
ВА
ШИРИН»
сирлари**

*Эзгулик ва севгини
улуғловчи мотивлар*

*Ҷафур Ғулом номидаги
Ҷаҳонӣ ва санъат нашриёти
ошкент—1979*

ББК 83.3Уз
К 33

Қаюмов Азиз.

«Фарҳод ва Ширин» сирлари: Эзгулик ва севгини улуғловчи мотивлар.— Т. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—168 б.

Филология фанлари доктори, профессор Азиз Қаюмовнинг «Фарҳод ва Ширин» сирлари номли монографик тадқиқоти китобхонга досгонни муқаддимадан бошлаб то хотимагача изчил тушунтиришдан иборат. Бундан ташқари, муаллиф дoston таҳлили устидаги ишида ўзигача юзага келган асарларнинг яхши ютуқларини давом эттириб, ривожлантириб, ўз таҳлилий муҳим янгилликлар билан бойитган.

Қаюмов А. Тайны «Фархада и Ширин».

ББК 83.3Уз
8Уз

К $\frac{70202-153}{M 352 (04)-79}$ 132—79—3603020400

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»НИНГ МУҚАДДИМАСИ

Достон қуйидаги байт билан бошланади:

Биҳамдика фатҳу абвобил-маоний,
Насиб эт кўнглума фатҳ ўлмоғ онн¹.

Маъноси:

Сенга ҳамду санолар айтиб, маънолар эшикларини очаман,
Унинг фатҳ бўлмоғини кўнглимга насиб эт!

Бу байтнинг биринчи мисраси араб тилида ёзилган. Иккинчи мисра эса ўзбек тилидадир. Муқаддима байтнинг араб ва ўзбек тилларидаги мисралардан ташкил топиши XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросондаги ўзбек поэзиясининг ҳолати, ундаги мавжуд қонда ва анъаналардан дарак беради. У яна Навоийнинг араб тилини мукамал эгаллагани ва бу тилда ҳам эркин шеър бита олишини кўрсатиб турибди.

Навоий ўз «Хамса»сининг биринчи достони «Ҳайратул-аброр»ни «Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим, Риштаға чекти неча дуррп ятим» деган анъанавий мурожаат билан бошлаган, чунки «Ҳайратул-аброр» «Хамса»нинг бошланғич асаридир. Анъанага кўра бошланғич асар ҳамду санолар билан бошланади². Дастлабки ҳамду са-

¹ Алишер Навоий. «Хамса». Тошкент. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев, Т., 1958.

² Алишер Навоий. «Хамса». Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев, Т., 1960.

нога урғу бериш, уни давом эттириш маъносида Навоий «Хамса»нинг иккинчи асари «Фарҳод ва Ширин»ни араб тилидаги мисра билан бошлаб, аввалги ҳамду саного ишора қилади. Шундан сўнг у ўз достонини ўзбек тилида давом эттираверади. «Хамса»даги бошқа достонларнинг — «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий»ларнинг бевосита ўзбек тилида ёзилган мисралар билан бошланиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

«Фарҳод ва Ширин»даги муқаддима байтнинг биринчи мисрасида «абвобил-маоний» («маънолар эшиклари») тўғрисида сўз боради. Биринчи мисрадаги «фатҳу» («очаман») иккинчи мисрадаги «фатҳ» («очмоқ», «эгалламоқ») билан сўз ўйини орқали боғланган. Шоир ўша эшиклар қулфини ўз кўнглига очиқ бўлишини тилайди. Бу эшикни очмоқ учун ўз қўлининг калит бўлишлигини, шу калит билан ҳамма эшикни очишлигини ва тилаган ҳамма нарсаларининг унга насиб бўлишлигини истайди. Шоир шу мақсадларини баён қилиб яратувчига илтижо қилади:

Нечаким истасам нақду жавоҳир,
Қаён боқсам кўзимга айла зоҳир.

Уша маънолар хазинасига эга бўлгач, шоир бу хазинадаги бойликлардан оламни манфаатдор қилиш нияти бор. Бу хаёна гавҳарлари борлиқ оламга сочилиши керак; токим ҳамма гадолар ҳам, бойлар ҳам, шоҳлар ҳам, қуллар ҳам ундан баҳра ола билсинлар. Бу ифодаларда Навоийнинг инсонпарварлик билангина яшовчи олижаноб қалбининг ҳаяжонли тегиши сезилиб туради.

Буюрсанг сочмоғин мен бенавога,
Чиқор юз бенаво илгин ҳавога,
Айирғоч базл ила бу бенаводир,
Навосизларга қормотқил ҳаводин,

Гадоларға доғи андин ато бер,
Ганиларға доғи они туто бер,
Шаҳ олса доғи қилсун тожи торак,
Қул олса ҳам анга бўлсун муборак...

Маъно дурини қадр қилмаганларни Навоий тақдир-
ламайди. Кимки бу дурнинг қадрига ета олса, ўшанга
қутлуғ бўлсин, қадр қилмасдан уни синдирадиганларга
эса шикаст етсин, деб хитоб қилади шоир.

Ани синдурғон элни қил шикаста,
Хужаста кўрган элга тут хужаста.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг йиғирма бир байт-
дан иборат илк муқаддима қисми маънавий поклик ҳа-
қида, яъни маънолар хазинасига интилиш, ундаги дур-
ру гавҳарларни элу юртга бағишлаш истагининг шои-
рона изҳоридан иборат.

Муқаддиманинг иккинчи қисми эллик икки байтдан
иборат бўлиб, унда «Фарҳод ва Ширин» достонининг
умумий таърифи, бу достондаги асосий персонажлар-
нинг қисқача тавсифи берилган. Бу қисмни уч бўлакка
ажратиш мумкин. Биринчи бўлакда ушбу достоннинг
қайғули ишқ ҳикояси эканлиги айтилади. Бу рангин
саҳифа «дард боғи»дир. Бу боғдаги ҳар бир нарса ишқ
изтиробларидан дарак беради:

Бу рангин сафҳа, балким дард боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи,
Таҳайёр ўти ҳар барги гул анда
Таҳассур дуди ҳар бир сунбул анда.
Қушининг нағмаси ҳижрон суруди,
Оқар сув барча сайли ашк рўди.
Шамолиға самуми ҳажр ҳамроҳ,
Самуми ҳажр йўқким, шуълаи оҳ.
Бутуб гулбунларидин гунчаи дард,

Чиқиб ул ғунчалардин оташип вард.
Ки бўлмиш бу балиятларга мансуб
Улус кўнглига андин келди марғуб...

Бу «рангин сафҳа»нинг бошланиши ишқ ибтидосидир. «Холиқ саноси» (Яратувчининг мақтови) ҳам шу сафҳадан ўрин олган. Навоий яратувчини «инсон кўнглини ишқ гулшанига айлантиргани» учун таъриф ва тавсиф этади.

Ки инсон кўнглин этти гулшани ишқ,
Бу гулшанининг ҳаримин маҳзани ишқ.

Бу мисралар яратувчининг эмас, балки ишқнинг ишқ саносидек жаранглайди. Чунки шоир яратувчининг қудрати, унинг улуғ фазилати тавсифга сазовор сифати деб ишқни кўзда тутаяди, инсонни шундай ишққа сазовор этгани учун ундан миннатдор бўлади. Аммо шоир ўрна-тилган андозалардан чекина олмас эди. У ишқ бонси бўлмиш «жаҳонсўз ҳусн», яъни яратувчи чиройини таърифлашга киришади. Бу пантеизм таълимотининг шоирона баёнидир. Навоий яшаган даврдаги ҳукмрон тасаввуфга кўра яратувчи ҳусни бутун борлиқда акс этар эди. Шунинг учун бу гўзалликни куйлаш яратувчини куйлаш билан баробар ҳисобланар эди. Бу тасаввуф илғор фикрли мутафаккирлар учун ҳаёт ва инсонни куйлашга кенг имконият туғдирар ва ўз даври учун тараққийпарвар йўналиш эди. Демак, Навоийнинг яратувчи гўзаллигини куйловчи илҳомли мисраларини дунё ва коинот гўзаллигининг тавсифи деса бўлади. Шоир шу гўзалликка маҳлиё бўлган аҳлнинг кечинмаларини, уларнинг ишқ йўлида шайдоликларини бирма-бир тас-вирлайди:

Қуёш маъшуқу ҳар зот ўлди ошиқ,
Дема ҳар зот, заррот ўлди ошиқ...

Булар борини пайдо айлаган ишқ
Бирин ул бирга шайдо айлаган ишқ.

Достон қаҳрамонларининг номи билан боғланган таъриф Фарҳоддан бошланади:

Қазо Фарҳоди амри раҳнамун
Забун олинда гардун беустун.
Етургонга бало тоғида бедод,
Лақаб айлаб замона ичра Фарҳод.
Ани ғам тоғида овора айлаб
Қиёни тешасидин пора айлаб.

Фарҳоддан сўнг шоир Хоқон, Мулкоро, Суқрот, Ширин, Хисрав, Шопур, Шируя, Баҳромлар тўғрисида қисқача сўзлаб ўтади. Достоннинг номи ҳам шу бўлимда эълон қилинган:

Ўкуш Фарҳоду Ширин айласанг жамъ
Шабистонда бир парвонау шамъ.

Шундан сўнг муқаддиманинг учинчи бўлаги бошланади.

Бу бўлим гарчи муножот деб аталса-да, унда яратувчи эмас, балки инсон тўғрисида сўз боради; инсоннинг йўқлиқ яширин уйдан чиқиб келиши, сўнг вужуд йўлида яна йўқлиқ уйқухонаси сари бориши, унинг кундалик турмуши, қилмишлари ҳақидаги мулоҳазалар баён этилади.

Навий бу фикрларни шоҳга мурожаат ва ўз ҳолатидан ҳикоят тарзида ифода этган:

Илоҳий, андаким йўқ эрди будум,
Адам уйқусида эрди вужудум...

Шундан кейинги мисраларда инсоннинг йўқликдаги ҳолати, сўнгра вужудга келиши, гўдаклиги, ҳаёти тўғри-

сидаги кўнгил сўзлари келтирилган. Эллик беш байтдан иборат бу бўлак гарчи муножот деб номланган бўлса-да, аслида Навоийнинг инсон турмуши ва тақдири тўғрисидаги мушоҳадаларининг изҳоридир. Фақат биринчи мисрадаги «илоҳий» ундалмасигина уни яратувчига бойлайди. Бошқа мисраларда инсон тўғрисида сўз боради. Улар шоир «мен»ни орқали ифодаланган:

Не руҳум гулшанидди дард пайдо,
Не жисмим туфроғиди гард пайдо,
Вужудумда аносир банд топмай,
Таним ичра сўнгак пайванд топмай.
Утумда йўқ тириклик меҳри тоби,
Суюм йўқлуғ биёбони сароби,
Бўлунмай туфроғим гарди фанодин,
Насими йўқ вужудумда ҳаводин
Не тан, не танда бош, на бош аро кўз,
Не юз, не юзда лаб, на лаб аро сўз.
Не жону анда, не юз дарди жонсўз
Не кўнгул, не анга минг неши дилдўз
Нечукким йўқ кўнгул йўқ ғамдин озод,
Бўлиб йўқ жон доғи йўқ қайғудин шод,
Вужуд ичра йўқ олойиш аларға,
Адам кунжида осойиш аларға.

Бу муфассал парча кўрсатиб турибдики, Навоий инсоннинг йўқлиқ бурчагида осойишда экан пайтини барча икир-чикирлари билан тасвирлайди. Яратувчининг қудратини шоир ана шу йўқликдаги нарсаларни уйғотишда кўради. У инсон аъзоларини бир жойга йиғиб уларга руҳ бағишлайди. Инсон вужудга келади. Демак, Навоийнинг изоҳлашича, илоҳнинг улуғлиги инсон биландир. Шоир бу бўлимда илоҳнинг инсонни вужудга келтиришдан бўлак ҳеч бир сифатини тилга олмайди.

Инсоннинг юзага келгандан кейинги ҳолати жуда аниқ ифодаларда берилган. У ҳали ҳис ва қувватга эга

эмас, бешикда маҳбус бўлиб ётади, агар дояси ювиб қўймаса нопок ҳолда қолаверади. Бир неча йиллар ўтгач, ана шу ожиз чақалоқ одам бўлиб етишади.

Гўдаклик даврининг тасвири Навоий ижодидаги реалистик элементлар намунаси.

Бу муножотда Навоий гуманизми унинг инсон ҳимоячиси сифатида тутган йўли равшан кўринади. Шоир таъкидлайдики, инсон яратилгач, у яратувчининг ихтиёрида бўлади: хоҳ эгри, хоҳ тўғри бўлсин илоҳнинг хоҳишисиз бирор қадам қўя олмайди. Тақдир қалами нимани ёзган бўлса, инсон шуни амалга оширади. Қалам қанчалик котибнинг ихтиёрида бўлса, инсон ҳам шунчалик сенинг қўлингдасан, деб хитоб қилади шоир яратувчига. Бас, шундай экан:

Шуури борму илгида қаламнинг,
Ваё ул хона нўгида рақамнинг,
Гар ул таҳрир хатдур, ё нуқатдур,
Билур котибки туздур, ё ғалатдур.
Шуури йўқлуғи басдур гувоҳи,
Ки бу ишда қаламнинг йўқ гуноҳи.

Шу туфайли бечора инсонни яратиб қўйиб, унинг тақдирини олдиндан белгилаб бўлиб, энди унинг ҳар қилганига ҳужжат тузишлар, ўша ҳужжатларга диққат қилишлар, яна одамни дўзах ўти билан қўрқитишлар нимаси? Навоий яратувчига дадил мурожаат қилиб дейди:

Азал субҳида малҳузунгни келтур!
Ароға лавҳи маҳфузунгни келтур!
Не қилғон иш гар эрмас анда мактуб,
Неким қилсанг эрур адлингға маҳсуб,
Вагар ул лавҳ уза бўлса муҳаррар,
Азал тақсимидин бўлди муқаррар.
Не дерсен бас бу жамъи бенавоға!
Гуноҳи қилмайин қолғон балоға!

Демак, бирор хато учун гуноҳкор банда айбли эмас. Унга шу гуноҳни битиб қўйган, уни олдиндан шу гуноҳга мубтало этганнинг ўзи гуноҳкор. Чунки у ўша гуноҳнинг бирдан-бир сабабчисидир. Инсонни ҳимоя қилиш учун шунчалик қатъий фикрларини билдириб бўлгач, бу йўлда рад қилиб бўлмайдиган далилларни келтиргач, Навоий энди реалликка қайтиши керак эди. У ўз инсонпарварлик интилишлари туғёнида ҳамма нарсани унутган, инсон ҳимояси учун ўзининг чуқур тафаккури ва юксак истеъдоди билан кескин курашга отланган эди. Бу вазифа жасорат билан адо этилди. Аммо шоир мустабид мутаасиблар ҳукмрон бўлган замонда яшайди. У атрофини ўраб олган жаҳолат ва зўравонлик билан ҳам ҳисоблашишга мажбур. Шунинг учун ҳам кейинги мисраларда шоир ўзи ўзига истеҳзо билан мурожаат этади. У босиқ ғазаб билан айтган сўзларининг қаттиқ жарангини юмшатмоқчи бўлади:

Навоий, хомадек тортиб узун тил
Не дерсан, охир ўз ҳаддингни билгил!
Дами йўқ ёва айтурдин қароринг,
Жунун илгингдин олмиш ихтиёринг.
Жунун занжиринга побастсенму?
Агар мажнун эмассен, мастсенму?

Шоир ўз хатти-ҳаракатини Фарҳоднинг девонаворлигига ўхшатади. Чунки унинг тили Фарҳод тешасидек ўткир эди. Ундан кейинги байт афоризм каби янграйди. Агар бошингнинг қаламдек кесилишини истамасанг, қора тилини сўзлашдан тўхтатгил:

Неча девоналинг Фарҳод янглиғ,
Чекиб тил тешан пўлод янглиғ,
Қаро тилни демоқдин бир замон чек,
Десангким бормағай бошинг қаламтек.

Охирги мисраларда шоир «гар ортуқ сўз дедим: астағфируллоҳ» қилиб яратувчига мурожаат этади. Ундан:—«Иноят айнидин (кўз билан) хонам сари боқ, қизил айла юзум, номамни ҳам оқ», деб илтижо қилади.

IV ва V боблардаги Муҳаммад таърифи ва меърож кечасининг тавсифи эса баландпарвоз ифодалардан иборат. Шунинг учун ҳам бу борада кўп тўхталмадик. Шуни айтиш керакки, «Фарҳод ва Ширин»да саҳобаларга бағишланган боблар умуман йўқ. Демак, анъана фақат биринчи муножот, иккинчи наът ва меърож кечасининг тасвиринигина тақозо этар эди. «Ҳайратул-аброр»даги саҳобалар тўғрисидаги боб эса бутун «Хамса»га тааллуқли бўлиб чиқади.

Муқаддимада Навоий ўз достонининг сарлавҳасини билдиради, ўқувчини дoston персонажлари билан таништиради. Фарҳоднинг пўлод тешаси тўғрисида сўз юртади. Булар ҳаммаси дoston мазмуни, унинг асосий йўналиши ва бўлаклари шоир томонидан олдиндан пухта ўйлаб олинганини кўрсатиб туради.

ҚАЛАМ ВА ҚАЛАМҚАШЛАР

Қалам таърифи ҳақидаги мисралар муқаддимада анчагина. Дастлабки мисралар «Фарҳод ва Ширин» достонининг муқаддимасида учрайди. («Кўзимга ул эшик қуфлин падида эт, анинг фатҳига килкимши калида эт».) Сўнг шоир маъно хазинасидан олинган гавҳарларни сочишни қалам орқали амалга оширмоқ истайди. («Дур-офшонлиқда килким фош қилғил».) Бу мисралардаги қалам («килк») шоир қаламидир.

Муқаддиманинг III бўлагиде тақдир қалами тўғрисида сўз боради. Аммо тақдир қалами котиб қалами образиде бериледи. Азалда ёзилмиш қисмат котиб қалами, балки қалам нўғи (учи) остидан чиқадиган рақамга ўхшатилади. Яратувчининг ҳар кимга белгилаган ёзми-

ши ўз ихтиёридадир. Чунки у котиб. Қалам ёки қалам нўғи ҳатто рақамнинг ҳам бунда иштироки ва ихтиёри йўқ.

Шундан кейин қалам образи банданинг боши қуйи экани, юзи қоралигини ифодалаш учун қўлланилади («Қаламдек сарнигунлуқ, юз қаролиқ»). Шу бўлакда Навоийнинг ўзига хитобан айтган тилингни тий маъносидаги сўзлари, тили узуннинг боши кесилажаги тўғрисидаги огоҳлантиришлари ҳам қалам мисолида берилган.

Бундан кейинги байтда қалам оддий ёзув қуроли сифатида:

Қалам сурма бу навъ афсоналарға,
Агарчи йўқ қалам девоналарға.

ёки

Юзум сарғортибон номам қароси,
Қарортиб номани хомам қароси.

Иноят айнидин хомам сари боқ..
Найн килким шакаррез айла, ёраб...

Демак, муқаддимада қалам образи («килк», «хома» шаклида) асосий образ мурожаат манбаи бўлмиш яратувчи, ҳимоя объекти инсон, шоирнинг «мен»и билан бир қаторда туради.

Достоннинг VI боби эса фақат қалам тасвири билан бошланади. Бу бобнинг сарлавҳасидан бир парча келтирамиз:

«Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамға келтурмакки, назм кишвари саводин якқалама қилиб эрди...» Шундан ҳам кўриниб турибдики, бу боб қалам ва қаламкашлар таърифиға бағишланади.

Бу бобнинг бошланиш қисмида шоир бундай деб ёзади:

Қаламқим раҳнаварди тезтакдур,
Азалдин манзили фавқул-фалақдир.

Магар ваҳм адҳамидир тез рафтор,
Не адҳам, жардан шабдез рафтор.

Чиқиб устига бармоқ шаҳсувори,
Бўғун белбоғню тирноқ узори.

Чопарда қуйруғин айлаб алам ул,
Қулоғидек аёғдин-бош қалам ул.

Дема шабдез, бир қушдур хушовоз,
Қанотсиз айлабон ҳар сори парвоз.

Шаба минқоридин ҳар сори зоҳир,
Валекин ул шаба сочиб жавоҳир.

Не қушқим, қушда йўқ бу навъ жисми,
Ҳақими сунъ они айлаб тилисми.

Таниға заъф ғолиб, кўрмайин ранж
Вале жавфи аро юз маънавий ганж...

Бу мисраларда Навоий образларга бой ифодалар орқали қалам мадҳини қилади, қалам чаққон юрувчи бир йўловчидирки, унинг манзили азалдан осмон устидир. Шоир уни қора тўриқ от (шабдез)га ўхшатади. Бу отнинг устига бармоқ чавандози миниб олган. Чавандознинг белбоғи бўғин, тирноқ эса унинг юзидир. От қуйруғини байроқ қилиб чопиб бормоқда. (Бу ерда патдан қилинган қалам кўзда тутилган.) Яна қалам хушовоз қушга ҳам ўхшайди. У қаноти бўлмаса ҳам ҳар томонга парвоз қила олади. У қушгина эмас, у бир тилсимдир, тани жароҳатли бўлса-да, азоб кўрмайди, бағрида юз хазиналар беркинган.

Бу қалам васфига бағишланган мисралар бадий тасвир воситаларининг оригиналлиги, уларнинг жуда ўринли ишлатилиши билан ажрالیб туради.

Навоний қалам орқали ёзмиш тўғрисидаги фикрларини ҳам изҳор этади. У муқаддимадаги яратувчига мурожаатда: «Ки гар эгрию гар рост килки тақдир, азалдин айламиш олиға таҳрир», деб тақдир қалам ёзган қисматининг қатъийлигига ишора қилган эди. Кейинчалик, дoston сюжетини ўрганишда аниқроқ кўрамиз, бу Фарҳоднинг ёзмишига алоқадор фикрдир. Чунки Фарҳод тугилган пайтидаёқ унга севги қисмати битиб қўйилган эди. Навонийнинг дoston муқаддимасидаги ёзмиш тўғрисидаги фикрлари ўқувчини Фарҳоднинг ана шу қисматини англай билишга ҳозирлайди.

Яна Навонийнинг қалам тўғрисидаги мисралари унинг ўтмишдош шоирлар — улуғ қаламкашлар таърифига ўтишига замин тайёрлайди.

Шоир уларнинг таърифини, одатдагидек, ганжали «ганжпош» (хазина очувчи) Низомийдан бошлайди. VI бобнинг ана шу бўлагидаги ўн беш маънодор байт Низомий мадҳига бағишланган, йигирма байт эса Ҳиндистон булбули, балки қақнус (афсонага кўра қақнуснинг тумшугидан чиққан овоз музыкантнинг келиб чиқишига асос бўлган эмиш) мақтовидан иборат.

Навоний Низомийни ганжали хазина эгаси деб таъриф қилади. Бу хазинанинг гавҳарлари осмонни юлдузлар қоплагани сингари яқсар жаҳонни тутган. Кимки бу гавҳардан баҳра ололса «Юз илда бўлмағай мингднн бири кам». Хисравни эса Навоний ширинсўз тўтига, шўрида ҳол булбул, балки «қақнус»зорга қиёс қилади.

Не ҳинду, тўтний ширин мақол ул,
Не тўти, булбули шўрида ҳол ул...

Дема булбул, де они қақнуси зор,
Топиб лаҳнидин онинг қақнус озор.

Яна Навоий Хисравнинг барқ янглиғ олам хирмонига юз шуъла солишини айтади, унинг фазилати васфига илҳомли мисралар бағишлайди:

Тили дурпош, ўзи покиза гавҳар—
Хирожни мулк, йўқким, резо гавҳар.

Не гавҳар, балки илму фазл кони,
Дема конким, дегил кўҳи маоний.

Хисрав Деҳлавий шоирлик истеъдодининг баянлиги, унинг Низомий панжасига панжа урганида яққол кўринади.

Маълумки «Хамса»ни биринчи бор яратган зот Низомий Ганжавий эди. Хисрав ҳам ўз «Хамса»сини яратиб Низомийга бас келмоқчи, яъни Навоий таърифича унинг панжасига панжа урмоқда.

Эмас осоң бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ:

Тутай ким қилди ўз чангини ранжа,
Неким урди анинг чангига панжа.

Низомий ва Хисравнинг улуғлигини Навоий икки шер ёки шер қадар кучли паланг (йўлбарс)нинг қудратига ўхшатади. Улар яна фил каби қувватлидирлар. («Хамса»да Навоий «пил»деб ёзган.) Ана шундай тавсифлардан сўнг Навоий ўзига яратгандан шу икки фил каби куч-қувват сўрайди. Ҳа, у ҳам шундай шавкат билан сўз ўрмонини эгаллаш пайида:

Навоийга доғи шавкат етургил
Бу икки пилдин қувват етургил...

Ки топиб маст бўлмоқ пешасин ул,
Мусаххар айласун сўз бешасин ул.

VI бобда «Фарҳод ва Ширин» достонининг биринчи соқийномаси келтирилган. У Низомий ва Хисрав мадҳиясидан кейин келади. Икки байтли бу соқийноманинг биринчи байти соқийга мурожаат, иккинчи байти эса шоир кайфияти ва истаклари изҳоридан иборат.

Кел эй соқийки, тушмиш жонима жўш,
Кетур бу икки ёди бирла бир қўш;

Алар ишқида нўш айлаб ики жом,
Тутай Жомий майи мадҳин саранжом.

Ана шундай гўзал ифодалардан кейин Навоий VII бобга — Жомий таърифига бағишланган бобга ўтади. Бу бобдаги ўттиз тўрт байтнинг ҳаммаси Жомийнинг юксак фазилатларини кўкларга кўтариб мақташдан иборат.

Жомийнинг Низомий ва Хисрав каби филлардан эканини айтиб, шоир уни «Ҳамона Зинда пили Жомии улдур», деб таъриф қилади. Қисқаси, Жомий хирад ва маънида, маънавий камолотда бир жаҳондир. Жомий образи VIII бобда ҳам бор. У ерда Жомий афсонавий тавсиф эгаси эмас, балки Навоийнинг ҳурматли устози, меҳрибон ва сирдош дўсти сифатида кўринади.

ИЗТИРОБ ВА ИЛҲОМ

VIII бобда Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг ёзилишига сабаб бўлган икки ҳол тўғрисида сўзлайди. Бири шоирнинг кўнглида шу асарни яратиш орзусининг пайдо бўлгани эди.

Мангаким бу таманно бўлди пайдо
Ки, шавқи айлади кўнглумни шайдо...

Қалам баргу гули насринга сурмак,
Рақам Фарҳод ила Ширинга сурмак.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонини яратишдаги катта ва унумли меҳнатини бундай тасвирлайди: у гўё дурру гавҳар топиш хаёлига тушди, шунинг учун чексиз денгиз бағрига кирди. Бу меҳнат худди осмон бурчагига ўргимчак тўрини ёйиш ёки жуда юмшоқ терили ҳайвон (қонум)нинг юнги бил антоғ бағрида хандак (нақб) қазиш каби мураккаб иш эди.

Ана шу баёндан сўнг шоир яна бир бошқа дард — қалбига туташган севги олови ва унинг азоблари тўғрисида ҳикоя қилади. Бу ҳикоя саксон тўрт байтга жо этилган. Даставвал шоир ўз қалб изтиробларини изҳор қилади, сўнгра гайбдан келган нидони тинглайди. Шундан кейин Навоийнинг Жомий билан учрашиб, бу ҳақда у билан маслаҳатлашгани айтилади: Охирги икки байт эса соқийга мурожаатдан иборат. Достоннинг ёзилишига иккинчи боис ана шу севги ва унинг аламлари эди.

Яна боис буким, ишқи бало шўр,
Бир ўтдин айлаб эрди жонима зўр.

Шоир бу дардларини сўзлашга тили лол экани туфайли уларни қалам воситаси билан билдирмоқчи.

Тилим худ бор анинг таърифидан лол,
Қилай хомам тилидин шарҳи аҳвол.

Хазин жонимда бор эрди балойн,
Балолоғ ишқ ила ҳар ён ҳавойи.

Шундан сўнг маҳбубанинг таърифиди устида гап боради. Маъшуқанинг кўзи куфридан юз жонга офат етгани борми, киприклари кўнгил ва сабрни тор-мор қилгани борми — хуллас, унинг ғавғосидан жаҳон мулки тўс-тўполон ичида:

Фарағ аҳлида зулмининг фиғони,
Хитой Чинда жаври қўзғалони,

Жунундин ақлқуш, бал дурдкаш ҳам,
Пари рухсора, бал девонаваш ҳам.

Ошиқ ўз севгилисининг кўйида қаттиқ азоб ва ҳаяжонда. Унинг дардли кечинмалари гоят таъсирли. Улар аниқ, реал, таниш туйғулардир.

Ичмни дард этиб маҳзун анингдек,
Ки маҳзун бўлмагай мажнун анингдек:

Бўлуб вайрона кўнглум ғам қушидин,
Маломат тоши ёғиб тўш-тўшидин.

На васл мумкин, на ҳажр ўтидан бир лаҳза омонлик бор! Хўш, шундоқ алангалик муҳаббат бонси бўлмиш зот ўзи қандай эди? Унинг табиати, мазмуни шу қадар пок, самимий, қизғин муҳаббатга муносиб эдими? Бу саволга кейинги мисраларда жавоб топамиз. У маҳбубага таъсиз, вафосиз шахслар манзур, вафодорлар эса ёқимсиз эди.

Вафосиз, таъсиз поаҳл анга хуш,
Вафо аҳли билла биттабъ нохуш.

Ошиқ шоир ўз севгилиси йўлида чекаётган уқубатларининг қанчаллик аччиқ эканини ёзар экан, ўзининг ким эканини ҳам унутмас эди. У ўз қадри ва фазилатини

билар, уларни юқори тутар эди. Чунки бу ошиқ Навоийдир. Навоийни севган, унга муҳаббат қўйиб кўз ёши тўкканлар ҳам оз бўлмаган. Ҳар ҳолда кейинги мисраларда шунга ишора бор. Аммо ошиқ қанчалик обрўли, фазилатли, самимий дил эгаси бўлмасин, маъшуқа бу сифатларнинг тамомила тескариси эди. Дард ўти, фиғону ноланинг зўрайишига ҳам шу сабаб бўлади.

Малак хайли эса ашким учун рашк,
Тўкибон ул нарп ҳар дев учун ашк.

Сиришким ишқида гавҳар шамойил,
Бало ул бадгуҳарлар сорн мойил.

Нетай, мниг зебу зийнат бирла товус
Ки бўлғай ҳамнишини буми манҳус.

Ана шундай тескарилик ошиқ дунёсини қора қилади, унга ғаму меҳнатни мунис қилади. Чора фақат эсу хушнин йиғиб олишда, чунки:

Кўнгул ишқ аҳлига мниг пора хуштур,
Чу маъшуқ аҳл эмастур чора хуштур.

Шундан кейинги мисраларда Навоий ғайбдан келган нидо орқали бу тош билан дурни тафовут қила олмайдиган маҳубадан юз ўгириш кераклигини айтади. «Қўюб вайроналарда телбаликни, яна бир ганж сорн сун иликни», деб ўз-ўзига хитоб қилади. Шу йўсинда шоир достонини ёзишга бошлайди.

«Фарҳод ва Ширин»даги бу севги ҳикоясига Е. Э. Бертельс аҳамият берган ва VIII бобдан ўттиз бир байтни ўзининг «Навоий» китобида келтирган. (Е. Э. Бертельс. Джами и Навои.) Аммо улуғ олимларга хос эҳтиёткорлик билан Евгений Эдуардович бу севги қиссасининг ҳақиқат ёки ижодий ҳаёл самараси эканлиги тўғрисида лом-мим демаган.

Бу муаммони Навоийнинг ўзи ечиб беради. «Лисонут-тайр» («Қуш тили») достонидаги Шайх Санъон ҳикоясида Навоий ўз севгиси мавзунга қайтади. У Шайхнинг оташин ва чексиз муҳаббати, бу муҳаббат йўлида тортган машаққатлари, севгидаги садоқат ва фидокорлигини тасвирлар экан, Шайх Санъоннинг аҳволини ўз ҳолати билан таққослайди. Навоий ёзадики, ўзининг чеккан изтироблари Шайхнинг тортган аламларидан кам эмас эди.

Шайхни андоқки шайдо этди ишқ,
Олам аҳли ичра расво этди ишқ.

Сўнгра мендин солмади ғавғосини,
Кимса кўнгли мулкига яғмосини.

Ҳолим андин кимса гар ортуқ демас,
Ортуқ эрмас бўлса ҳам ўксук эмас.

Навоий бу муҳаббат ўз ҳаётида юз берган чин ва оғир ҳодиса эканини алоҳида таъкидлайди. Шоирнинг бу севги тўғрисида дoston ёзиш нияти ҳам бор эди. Ушанда ҳар бир инсофли одам бу гапларнинг ҳақиқат ёки лоф эканини англай олган бўлар эди. Навоий ёзади:

Кел Навоий, сўзни ҳоло хатм қил,
Ишқ аро изҳори даъво қилмағил.

Бир неча кун умрдин топсам омон,
Шарҳи ишқим назм этай бир дoston.

Анда билғай кимгаким, инсофдур,
Ким сўзим чинмидурур ё лофдур.

«Лисонут-тайр» 904 (1498-1499) йили ёзилди. Навоий эса 906 (1500-1501) йили вафот этди. Шоир ўз севгиси тўғрисидаги дostonни ёзишга улгурмади.

«Фарҳод ва Ширин» ва «Лисонут-тайр»дан келтирилган бу мисоллар Навоийнинг ўз ҳаётида чин ва самимий севгини бошидан кечирганини, бу муҳаббатнинг бир томонлама, кулфатли ва бахтсиз бўлганини кўрсатиб туради.

Лекин Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида ўзининг ишқ дардидан бир бўлагини, яъни бир учқунини ташлаб ўтадики, бу учқун аланга олиб, завқи бор китобхонни оташнок қилади...

Ниҳоят суруг (ғойиб овози) ишқ изтиробларида ўртанмоқда бўлган ошиқни ҳушёрликка чорлайди, уни Фарҳоднинг сингари ўткир метин билан қаттиқ тошлар бағрини ёришга чақиради. Шундай қилиб, Навоий ҳақиқий ишқ мубталоси бўлган Фарҳодни ўз асарининг қаҳрамони қилиб олди. Фарҳоднинг оғир қисмати шу севги туфайли эди. Фарҳод изтиробли, унинг дил дунёси шоир кўнглига ҳамоҳангдир. Буни Навоий алоҳида таъкидлайди:

Мени маҳзунғаким ишқ этди бедод,
Солиб ғам тоғида андоқки Фарҳод.
Муносибдур агар тортиб навони,
Десам Фарҳоди маҳзун достони.

Шулардан Навоий ўз достонини ишқ мадҳияси сифатида яратгани кўрнниб туради. «Фарҳод ва Ширин» достонида куйланган севги оҳанглари шоирнинг чин инсоний севгиси ва унинг бахтсиз қисматининг акс садолади.

VIII бобнинг бир ўрнида Навоий Фарҳод билан Ширин тасвирини қилади. Улар тўғрисида дoston яратмоқ кон қазмоқ каби мураккаб иш эканлигини айтади. Ана шу ифода ғоят моҳирлик билан Фарҳоднинг тоғ қазиганига ўхшатилади.

Бу кон қозмоқни улким қилди пеша,
Керак хорофиган илгида теша.

Санга бу тешаварлик бўлса матлуб,
Эрур Фарҳод ҳамсуҳбатлиги хуб.

Шундай қилиб, VIII бобда бир неча образлар мавжудлигини кўрамиз. Булардан энг муҳими Жомий, Навоий образларидир. Шу боб охирида келтирилган Жомий ва Навоий учрашуви, уларнинг суҳбати аниқ тасвирларда берилган. Бу картинанинг ҳар бир кўриниши ўқувчи кўз олдида равшан намоён бўлиб туради. Маана, шоир пири Жомий ҳузурига келди, унинг вужудини титратма босган. У Жомийга ўз севги сирини айтмоқчи, лекин хижолат бўлгани туфайли айта олмайди. Устоз симоб каби титрамоқда бўлган шоирга тонг пайтидаги қуёш сингари боқди ва ундан қайта-қайта ҳол сўради. Воқеадан хабардор бўлгач, Жомий шоирга дostonни ёза бошлашга фотиҳа беради. Шундан сўнг Навоий ёзади:

Чу мен тупроғ ердин кўкка еттим,
Ер ўптум, доғи ўз ҳужрамга кеттим.

VIII бобни яқунловчи лирик чекинниш ҳам Жомий номи билан боғланган:

Чу Жомийдин етишти бўйла коми,
Анинг ёди билан тут бизга жоми.

Хуллас калом, «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасига оид VIII боб Навоий ҳаёти тўғрисидаги тасаввурларимизни тўлдиради, руҳимизга маънавий озуқа беради.

ИЖОДКОР ҲИММАТИ

Навоийнинг «Хамса» ёзишга киришмоғи унинг баъдий ижодига баланд ҳиммати эди. Бу унинг дoston бошланишида айтган ҳиммат таърифига оид сўзларига

уйғундир. «Фарҳод ва Ширин»нинг IX бобида дoston сюжети, мазмуни қаҳрамонлар таърифини баён этишдан олдин шоир худди шу ҳимматга оид мулоҳазаларини билдирган. Фақат ҳиммат базмидан жом ичган кишиларгина у жомдан мақсадларини топа оладилар, «Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайратул-аброр»даги ҳимматни улугловчи шоир сози ана шу бобдаги сиқик, аммо мазмундор мисраларда яна бир бор улугворлик билан жараглайди:

Кишиким нҳса ҳиммат базмидин жом,
Топар ул жомдин комин саранжом...

Ким ўлса ҳиммат илкидин кушоди,
Не топсунким, топилғондур муроди.

Бийиклик келди ҳимматдин нишона
Ки ҳимматсизини паст этди замона...

Навоий дostonларида қатъий қўлланиладиган қондага биноан бу фикрлар ҳаёт мисоллари орқали исботланаверади: пашша баланд учгани учун фил унинг қаршисида ожиз бўлиб қолади, мушк (қора ранг) осмон сари йўл олади, шу туфайли унинг қора кечасини юлдузлар ёритиб турадилар. Қазувчи (наққоб) ер остини кавлашни ҳунар қилгани учун ерга кўмилган кабидир...

Навоийнинг фикрича, бадний ижодда ишқ, дард алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун у севги дostonини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Бу гулшаники рашки нақши чиндур,
Насими ҳам, гули ҳам оташиндур.

Бўлурдин даҳр бўстонида мавжуд,
Эмасдур ғайри сўзу дард мақсуд.

Ки ишқ аҳлидин ўлғай достоне,
Муҳаббат хайлидин қолғай нишоне.

Шу мақсад баёни, яъни ишқ аҳли, ишқда ёниш ва дард чекишни куйловчи дoston яратиш иштиёқининг изҳоридан сўнг Навоий ўзидан олдин «Хамса» ёзган шоирлар тўғрисида сўз юритади. (Бу ерда албатта «Хамса»нинг иккинчи дostonи тўғрисида гап кетяпти. А. Қ.) Олдинги ҳамсанавислар Хисравга маддоҳлик қилиш даражасига етганлар:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ,
Саросар бўдилар Хисравга маддоҳ.

Ки мулки андоқу ойини мундоқ,
Сипоҳи андоқу тамкнини мундоқ...

Бу Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonини кўзда тутиб айтилган сўзлар эди. Унда Хисрав гоҳ Шопур ва Бузург Уммид билан суҳбат қуради, гоҳ Марям, гоҳи эса Ширин оғушида айш қилади: Ширинга подшоҳона ошиқ бўлади. Гўё бу «ноз парвард» шоҳ дарду балодан ташқарида эди. Уша дostonда Фарҳод тўғрисида ҳам бир-икки сўз бор, аммо Ширин ишқида беқарор бўлган Фарҳодни ҳам Хисрав ўлдиради. Навоий дoston учун бундай мундарижани қувватлай олмас эди. Шоирнинг фикрича, воқеаларнинг бу тариқа баён этилишидан

Ки даркидин (фаҳмлашдан) эрур андиша ҳайрон,
Ҳавосу ақлу ҳикмат пеша ҳайрон.

Навоий ўз дostonини бутунлай бошқача қилиб ёзишни ўйлайди. У, мен дур топа олмасам ҳам ҳеч бўлмаса чақмоқ тоши, «ўтлуғ лаъл пора» топарман; ҳатто чақмоқ тоши эмас, андуҳ тоғи топаман, унда эса ғам-андуҳ

уйилиб ётади, деб ёзади. Бу ғам тоғи орасида бош ўрин-
ни Кўҳкан (яъни Фарҳод) эгаллаяжак.

Дема чақмоқ тоши, кўҳи андуҳ,
Ғаму андуҳ анда кўҳ то кўҳ.

Бу кўҳи ғам аро дарду миҳандин,
Гузирим қайда бўлғай Кўҳкандин.

Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонига ўз муно-
сабатини билдириб бўлгач, Навоий энди Хисрав Деҳла-
вийнинг «Хисрав ва Ширин» достони тўғрисида сўзлай-
ди. Хисрав Деҳлавий ҳам ўз асарига асосий қаҳрамон
қилиб подшоҳ Хисравни олган эди.

Таносуб топиб ул икки ягона,
Дедилар борча Хисравдин фасона.

Навоий эса ўз достонининг қаҳрамони қилиб Фарҳод-
ни танлаган. У «Фарҳоди маҳзун достони»ни яратмоқчи,
жон саҳифаларидан икки оят ёзиб «Фарҳоду Шириндан
ҳикоят» қилмоқчи.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг шу IX бо-
бида ғоят қисқа, аммо сермазмун байтлар орқали китоб-
хонни Низомий ва Хисрав Деҳлавий талқинидаги Фар-
ҳод билан таништиради. Низомий тасвир этган Фарҳод
моҳир тош кесувчи уста эди. Ширин тоғу тошлар ораси-
да ариқ қаздирмоқчи бўлганда Шопур маликага Фарҳод
тўғрисида хабар етказди. Ширин Фарҳодни ўз ҳузурига
чақиртириб, унга ариқ қазишни буюради. Шириннинг
ғоят ширин ва ёқимли овозини эшитган Фарҳод унга
мафтун бўлиб қолади. Ўз севгисининг фармойишини
адо этиб, ариқни қазиб битиргач, Фарҳоднинг ўзи ҳам
дунёдан ўтади.

Хисрав Деҳлавий эса Фарҳодни «Хито мулжидаги
хонлар»дан деб тасвирлайди. У ҳавас илкида беқарор

эди. Чин хоқони ўз фарзандини беқарор кўриб, унга сафар ижозатини беради. Фарҳод жаҳон сайрига чиққанда «ул ишлар бошига тушти саранжом».

Ашраф ҳам бу мавзуда дoston яратган ва «бу сўзни ўзгача этти муруттаб».

Шундан сўнг Навоий:

Яна бўлгон экан бу нома марқум
Вале роқим эмастур яхши маълум,—

деб ёзади¹.

Демак, Навоийга маълум бўлган шоирлардан учтаси (Низомий, Хисрав Деҳлавий ҳамда Ашраф) Фарҳодни тилга олганлар. Булар орасида Навоийга манзур бўлгани Хисрав Деҳлавий асаридир. Шунинг учун ҳам Навоий ана шу дoston ибтидосини маъқуллайди ва ўз асарини шу йўсинда бошлайди:

Чу Хисрав сурди бу рангин фасона,
Деди сўз аввалидин ҳам нишона.

Манга ҳам чун бу пок иншо кўрунди,
Бидоятдин демак авло кўрунди.

Х боб Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳидадир. XI боб эса шаҳзода Бадруззамонга бағишланган.

Султон Ҳусайн тавсифига бағишланган мисраларда шоир унинг подшоҳлик савлати, улуғ давлати, ҳарбий қудрати ва ҳ. к. ларни кўрсатиб ўтгач, маҳваш соқий тўғрисида сўзлайди. Бу образ Х бобда анчагина. У Саодат маҳвашидир. Бу соқий подшоҳга ҳаёт зилоли тўла жом тутади. Ҳар бир бобни якунловчи мисралар май қу-

¹ С. Эркинов озарбайжонлик олим Ҳ. Ораслий фикрига асосланиб шу байт Ориф Ардабилининг «Фарҳоднома» дostonи тўғрисида бўлса керак, деб фикр юритади. С. Эркинов. «Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили» Т., 1971, 10—11-бетлар.

ювчига бағишланади. Шоир Х боб якунидаги шундай муурожаатни шу соқийга боғлаб кетади ва унинг тутган шароби арманисоз бўлишини алоҳида таъкидлайди.

Кетур, соқий, шароби арманисоз,
Тут они шоҳ мадҳин айлаб оғоз.

Бу байтдаги мазмун ўша шаробнинг арманисозлиги орқали Шириндан дарак берса, маҳваш соқийнинг ҳамиша Султон ҳузурида экани, унга май тутишига ишора, ўша сарой гўзалининг дoston қаҳрамони Ширинга юртдошлигидан хабар беради.

XI боб шаҳзода Бадиуззамон таъриф ва тавсифидан иборат. Унда одатдаги шоир насихатлари эмас, фақат мақтов сўзлари эшитилади. Демак, шаҳзода ибрат ва насихатни дoston мазмунидан топиши керак. «Фарҳод ва Ширин» муқаддимаси ана шу боблар билан якунланади.

СЕВГИ ДОСТОНИ

Хоқон. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ўз тузилиши жиҳатдан мураккаб асардир. Ундаги ҳар бир воқеа ва образ мукамал таҳлилни талаб қилади. Унинг туб мазмуни Фарҳод билан Ширин ўртасидаги соф, самимий севги ҳикоясидан иборат. Аммо шоир бу юксак туйғулар тасвиридан олдин Фарҳоднинг дунёга келиши ва шу билан боғланган воқеаларни баён этади. Фарҳод ҳали ёруғ дунёга келмай туриб чексиз соф севгига муяссар бўлган эди. Бу отаси Хоқоннинг фарзанд тилаб тақдирга қилган илтижолари ва ниҳоят бу тилаги амалга ошгандаги миннатдорчилик ва севинчларида кўринади. Орзиқиб кутган ўғли дунёга келгач, Хоқон унга ғоят қизғин оталик муҳаббатини бағишлади, ўз ҳаётини мана шу муҳаббат жозибаси билан мазмундор этди. Навоий

Хоқоннинг ана шу олийжаноб фазллатларини таъсирли ифодаларда баён этган. Шундай муҳаббатга қодир шахс бошқа ҳаётий ишларда ижобий йўл тутиши табиийдир.

Навоий ўз дostonини Хоқон таърифи билан очади. Шунинг учун биз ҳам образлар таҳлилини Хоқондан бошласак тўғри бўлар.

«Фарҳод ва Ширин» дostonининг XII боби «Хоқони Чин» ҳикоясидан иборат. Шоир буни «чини хулла (нафис либос)га рақамкашнинг туширган нақши» таърифи деб атайди. Бунда шоир гўё бошқа манбадан олган ёки эшитган ҳодисаларни айтиб бераётгандек бўлиб кўрилади. Бу «Хамса» дostonларида Навоий томонидан кенг қўлланган усулдир.

Навоий Чин мамлакати ва унинг ҳукмронини бундай таърифлайди:

Шаҳи эрди муаззам хони онинг,
Дема хони онинг, хоқони онинг.
Ики оламча мулки вусъат ичра,
Ети гардунча тахти рифъат ичра.

Хоқон сипоҳининг ҳисоби қум каби, балки осмондаги юлдуз сингари бемиқдордир. Бу подшоҳ қаршисида мамлакатларни эгалловчи («кишварситонлар») мамлакатни топширувчиларга («кишвар диҳилар») айланиб қоладилар. Шоир Хоқоннинг кучи, қудрати, юксак мавқеи, обрў-эътиборини таъкидлаб тасвирлайди. Бу улуглик қаршисида унинг бахтсизлигини янада таъсирлироқ ва тўлароқ аён қилади.

Хоқон бeфaрзaнд эди. Унинг энг чуқур бахтсизлиги ана шундадир.

Замона тоқи офоқ айлаб они,
Бари хонлар аро тоқ айлаб они.

Эски фалак Хоқонни шунчалар ягона этганки, ҳатто бир фарзанддан ҳам уни холи қилган. Хоқоннинг тожи қуёш дурри билан безалган, аммо унинг эҳтиёжи эса бошқа дурдадир. Унинг мурод боғи юз гулдан баҳра олади, аммо ўзга гулга орзуси бор. Шоир Хоқоннинг фарзандсизлик туфайли чекаётган ғами, фарзанд истаб тортган изтиробларини ана шундай тасвирлайди.

XII боб бир неча узвий бўлақлардан иборат, унда шоир фикри, Хоқоннинг ўз изтиробларини баён этувчи ички монологи ҳамда воқеалар тасири бирин-кетин келади. Шоир Хоқон монологини келтиргач, фалсафий чекиниш орқали чарх ишларини тескарилигини кўрсатади. Шундан кейин ҳодисалар тасвирига киришади. Ҳар бир бўлим бир-бири билан чамбарчас боғланган. Улар бир-бирининг давоми, хулосасидир. Бу адабий либоснинг шинам ва кўркамлиги, Навоий бадий маҳоратининг яққол кўринишидир.

Хоқон сўзлари орқали шоир икки туйғуни ифодалайди. Бири жаҳоннинг бебақолиги, подшоҳ ва гадоларининг ўлим орқали тенглашувидир. Бу фикрлар Навоийнинг доимий эслатадиган усулидир.

Шаҳиким кўкка чиққай тахту жоҳи,
Гадоким, тахтакиз бўлмай паноҳи,

Бақо туфроғидин силкар замон енг,
Бу доғи ул, иккиси тенгдурур, тенг.

Инсон ҳаётининг давоми унинг фарзандларида. Шунинг учун шоир фарзанднинг нақадар азиз ва қимматли эканини айтиб, уни подшоҳлар тожининг гавҳарига дур кабидир. Агар денгизда инжули садафлар бўлмаса, денгиз бир аччиқ сув, холос. Аччиқ сувгина эмас, деб ёзади шоир, балки унинг лабида каф, юзида эса тўлқинлардан ажин бор. Навоий фарзанднинг инсон ҳаётида тутган муҳим ўрнини шу қадар баланд қўяди, унинг ота-она

учун қанчалар қимматли эканини уқдиради. Бу мазмун кейинги мисраларда ўз ифодасини бадниятга янада бой қилиб кўрсатади. Чамандаги раъно ва сарв оғочларидан фойда йўқ, чунки улар мева бермайдилар, латофатдан бўлак хусусияти бўлмаган дарахтлар фақат ўтин учун ярайдилар, чунки улар мевасиздирлар. Агар булут ёғин орқали фойда етказмаса, у ҳаводаги бир қалин тун сингари бўлиб қолаверади. Чақин бир ёниб ўчди, ундан асар ҳам қолмади. Агар олов ўчиб қолса қайғуриш керак эмас, чунки чўғдан яна ўт олина беради!

Бу фикрлар ҳаммаси Хоқоннинг фарзандсизлигидан қайғуриб айтган ички монологда ўрин олган. Бу монолог дард билан йўғрилган, бу дард тасвири ғоят ишонарли ва таъсирли ифодаларда ўз аксини топган.

Мен ўлдум ул тенгизким гаўҳари йўқ,
Ва ё ул ўтки онинг аҳгари йўқ.
Тенгиз йўқким ғадири (турғун сув) ваҳшатангиз,
Қаю ул ўтки, ёвшондин (осонгина ёниб кетадиган
ёввойи ўсимлик) бўлур тез.

Шундан кейин Хоқон фарзандсизлик қандай оқибатларга олиб келажагини тасаввур қилади. Унинг кўз олдидан бўлажак таназули, мол-мулкининг бегоналар қўлига ўтиб кетиши бир-бир кечади. Хоқон дунёдан бефарзанд ўтиб кетса ёт кишилар унинг ўрнини эгаллайдилар, улар Хоқон уйқу хонасида («шабистоним аро») ором топадилар. Бундан ташқари, барҳаёт эканида у фарзанд кўрмагани туфайли душманлар таънасига чидайди, эркаклик нангу-номусини барбод қилади. Хоқоннинг сўзлаган сўзлари, умуман фарзандсизлик аламини тортувчиларнинг надомат ва фиғонлари каби эшитилади.

Аоди (душманлар) таъну афсусинму айтай,
Эранлик нангу номусинму айтай.

Навий шу фикрни Хоқон сўзлари орқали таъкидлайди. Хоқон қанчалик афсус ва надомат чекмасин умидсизликка тушиб кетмайди:

Ўғулсизлигдин ўлди бу шиканжим,
Ки ҳақ дафъ айлагай бу дарду ранжим...
Бу қаттиг вортада (тубсиз чуқурлик) илгимни тутқай,
Кўзумни бир халаф (фарзанд) бирла ёрутқай.

Хоқоннинг руҳий ҳолатини Навий ишонарли тарзда кундалик ҳаётда учрайдиган мисоллар ва асосли мулоҳазалар орқали тасвирлаган. Хоқоннинг фарзанд кўриш учун қилган хатти-ҳаракатлари ҳам тўла кўрсатилган. Хоқон кўп назру-карамлар қилади, «ўғулсизларни ҳам айлаб наволиқ, асосизларга ҳам айлаб атолиқ» иш туради.

Достон бадий тизмасини шоир шу ерда сал узади ва ҳаёт ҳодисаларига онд бир фалсафий чекиниш қилади. Бу мулоҳаза достондаги воқеага дахлдор эмас, аммо шоирнинг ҳаётга муносабатини билдиришда муҳим аҳамиятга эга. У достоннинг кўп қиррали эканини, унинг бой умумлашмаларга эга полотно эканини билдириб туради. Навийнинг фикрича, ҳар ким тақдирда не битилган бўлса шуни кўради, шунга шукр қилиши керак. Битилганни ўзгартириб бўлмайди. Қизил лаъл бўлиб кўринган нарса чўғ бўлиб чиқади, сариқ ранг эса сўзда зарварақ (олтин саҳифа) бўлиб қолади.

Бўлуб гофилки, неким килки тақдир
Рақам чекти, эмас имкони тағйир,

Киши ҳар муддаодаким кўрар суд,
Яқин эрмас ани топмоғда беҳбуд.

Басо гавҳарки ранги аҳмар эрди
Кўринди лаълу тутқач ахгар эрди.

Кўп асфар лавн (сариқ ранг) соз этти замона,
Кўринди зарварақ эрди забона.

Киши комида суд эрмас чу маълум,
Ризо авло дурур бўлгонга мақсум.

Бу фалсафий чекиниш «Фарҳод ва Ширин» достони-ни мазмуннинг азал қисматига асосланганидан бир белги эди.

Достоннинг ҳикоя чизигидан чекиниб, Навоий шу мулоҳазани йўл-йўлакай айтиб ўтган экан, биз ҳам сал мазкур мавзудан чекиниб бир мулоҳазани ўртага ташламоқчимиз.

Навоий ўзининг ҳар бир фикрини ўзи яшаб турган замон ва муҳит билан боғлиқ равишда ифода қилар эди. Навоий ижоди замонавийликнинг ёрқин тимсолидир. Бу фикрни В. И. Зоҳидов, Е. Э. Бельтельс, А. Ҳ. Ҳайитметов ва бошқа навоийшунослар ҳам таъкидлашган. «Фарҳод ва Ширин»нинг қиёсий анализига оид махсус тадқиқот яратган С. Эркинов бундай деб ёзади:

«Навоий шу тарзда «Фарҳод ва Ширин»ни маълум маънода ўз даври ҳаётига яқинлаштиради». (С. Эркинов, ўша китоб, 73-б.)

Навоий ўз асарларида Ҳусайн Бойқаронинг ўғилларига кўп панду ўғитлар берди, уларни ота изидан чиқмасликка, унга итоат этиб ҳурмат-эҳтиромини бажо келтиришга қайта-қайта ундади. Аммо у очикдан-очиқ Ҳусайн Бойқарога қарата унинг ўғиллари тўғрисида ҳеч нарса демайди. «Фарҳод ва Ширин» достонида Хоқоннинг фарзанд кўришга зор бўлиб чеккан изтиробларини тасвирлар экан, Навоий Ҳусайн Бойқарога фарзандсизликнинг қанчалик уқубатли эканини кўрсатмоқчи, ўзининг кўп ўғиллари борлиги учун шукроналар қилиб

улар билан тўғри ва соғлом муносабатлар ўрнатишга чақирмоқчи эмасми экан? (Бобирнинг ёзишича Султон Ҳусайннинг ўн олти фарзанди бўлган.) Зотан Султон ва унинг ўғиллари ўртасидаги муносабатлардан мамлакат халқининг осойишталиги кўп даражада боғлиқ эди. Навоийнинг Хоқон фақат ўғил тилаб илтижо қилганини таъкидлаши ҳам шундан келиб чиқади. («Бу эрди мутасил гуфту шуниди, худойиндин ўғул эрди умиди».) Бундан ташқари, Навоийнинг фарзандсизлик алами тасвирлари фақат Султон Ҳусайн эмас, балки барча оталарга қаратилган бўлиши, уларни ҳам фарзандларига меҳрибонлик билан қараб парвариш қилишлари кераклигини англатаётган экани табиий. Яна шунини унутмаслик керакки, Навоийнинг ўзи беоила ва бепарзанд эди. Хоқон фиғонлари орқали шоир ҳолатидан ҳам афғон чекаётгандек бўлиб туюлади.

Бу фикрлар дostonнинг шу бобидаги айшу тараблик тасвирида ҳам ўз исботини топади. Ниҳоят, Хоқоннинг орзуи рўёбга чиқиб у ўғил кўради. Бунинг шодиёнасига бутун мамлакат бўйлаб шодлик базми уюштирилди, халойиққа инъомлар бағишланди. Навоий бу шодиёнанинг тасвирини муфассал келтирган.

Хоқон оламга шунчалар жавоҳир сочдики, ундан жавоҳир конлари ғамга тушдилар. Чин мулкида қанча девор бўлса ҳаммасига саҳўйлик билан зийнат берилди, уларга ппакли нафис матолар тикилди. Улар «Хито сувратлари бирла мунаққаш (нақшланган)» эди. Одамга эса тўла эркинлик берилди.

Халойиқ ҳарне қилса тергамоқ йўқ,
Не қилғонини ёмон қилдинг демак йўқ.

Осмон каби кенг дастурхон ёзилди, ёйилган қуёш кулчаси каби нонларнинг сонун саногини йўқ эди. Элдан уч йиллик солиқ олинмайдиган бўлди. Халқ бир дам хурсандликдан бўшамади, аммо айш пайтида ўз тани-сиҳатини ҳам эҳтиётдан асради. Бода одамларнинг кўнгли-

дан қайғуни кетказди, гўё қизил сув қора ғамни ювиб кетгандай бўлди.

Навоий бу мафассал тасвир орқали ҳукмронларнинг ўз шодлигини халқ билан баҳам кўриши, нимаки яхшилик бўлса, уни халққа ато этиши кераклиги, улуснинг хурсандлигини таъминлаши, уларни солиқлардан озод этиб, эркинлик бериб осудаликда тутишлари кераклигини таъкидлайди. Шу бир кичик лавҳа ҳали Навоийнинг инсонпарварлик, халқпарварлик ғояларини эҳтирос билан ташвиқ этишидан бир намунадир.

Шундай хурсандликлар билан фарзанд туғилишнинг нишонлаган Хоқоннинг бу азиз боласи тарбиясига катта аҳамият бериши табиий эди. Навоий бола тарбиясида уч шартни бош ўринга қўяди. Болага яхши от қўйиш керак, токим у катта ёшли бўлганида ўз номи учун хижолат чекмасин. Болани яхши устозда ўқитиш, уни ҳам илмлардан, ҳам амалий дунё ишларидан хабардор этиш керак, Хоқон ўз фарзандини ана шу қоидалар асосида тарбиялайди. У ўғлига Фарҳод деб от қўяди.

Жамолидин кўрунғач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то бамоҳи...

Бу фарин ҳодийи бахт этгач иршод,
Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод.

Фарҳоднинг ёши улғайғач, Хоқон уни «Юнонда ҳикмат гирди, Арасту бир кичик шогирди» бўлган олим қўлига топширди. Фарҳод бу устоз тарбиясида ҳам илмда, ҳам ҳарбий ишда мукаммал малака ҳосил қилди.

Шундай қилиб, Хоқон ота ва тарбиячи сифатида ибратли иш тутди. Унинг Фарҳодга нисбатан қилган хатту ҳаракати Навоий яратган таълим-тарбия принципларининг тимсоли эди. Хоқоннинг оталик сифатини шондор дoston давомида тобора чуқурлатиб боради. Унинг узоқ изтироб чекиб ниҳоят топган бахти — ўз фарзандига му-

ҳаббати ва ундан умиди чексиз эди. Лекин Фарҳоднинг ҳамиша ғамли экани, кўнглининг жуда нозик ва алам-кашлигидан ота кўп хаёлга тушар ва «тафаккур айлабон тортиб совуғ оҳ» изтироб чекар эди. Ота бунинг сабабини топа олмай азобда эди.

Ки невичун дойим ул шод эрмас эркин?
Ҳамиша ғамдин озод эрмас эркин?

Не эркин оҳу афгонига боис,
Не қайғу ашки ғалтониға боис?

Ниҳоят, Хоқон тўрт қаср бино қилиб уларда базму, айш-ишрат уюштириб, Фарҳоднинг кўнглини овламоқчи бўлди. Бу қасрларнинг қай йўсинда зийнатлашни Хоқон ўзи ўйлаб топди. У ўз қароридан мамнун эди. Бу ерда Хоқонда ота ва ҳукмрон характери мужассамланган.

Чу Хоқон топти мундоғ чораға даст, •
Ичига шодлиғ юзланди пайваст.

Шундан сўнги характерларда Хоқон ғамхўр ва ташвишноқ ота эмас,, балки қудратли ҳукмрон сифатида гавдаланади. У ўз вазири Мулкоро билан маслаҳатлашади ва вазирга ана шу тўрт қасрни бино қилишни топширади.

Қасрлар бино қилинганч, уларда нишот базмлари бошланади. Гул фаслида, гулгун қасрда

Шоҳ ўлтурди ёнида шоҳзода,
Қилиб оразларни гулранг бода...

Навоий шу базм манзарасида оталик меҳрининг ёрқин тасвирини чизади. Фарҳод гул рангли бодани нўш этар экан, унинг юзи гулдек очилди. Ота буни кўриб бениҳоя шод бўлди. У ўғлининг юзига боқиб ўзидан кетар дара-

жага борар, кўзларидан хурсандлик ёшларини оқизар эди. Хоқон ўгли бошидан гоҳ гул, гоҳ жавҳарлар сочар эди.

Чекиб гулранг май шаҳзода Фарҳод,
Гули рухсоридин Хоқон бўлиб шод.

Юзига боқибу бориб ўзидин,
Оқиб хушвақтлик ашки кўзидин.

Қилиб ҳар лаҳза муфрит меҳр зоҳир,
Сочиб бошига гаҳ гул, гаҳ жавоҳир.

Тўрт қасрда бирин-кетин ўтқазилган хурсандчилик суҳбатларида гарчи аввал Фарҳоднинг анча ранг-рўйи очилиб шодликка юз ўгирган бўлса-да, барибир у ғамгинликдан қутулмаган эди. Навоий шаҳзода ҳолатида ўзгариш юз бермаганлигини айтиб, «Нечук тағйир топқай нақшн тақдир?» деб яқун ясади. Навоий тасвиридаги Фарҳодда ишқ ғами олдиндан ўрнашган, унинг тақдирига шу ёзмиш азалдан битиб қўйилган эди.

Ота ўз тадбирларининг натижасиз чиққанини кўрди. Аммо у ўзининг тақдир қаршисида ожиз эканини билмас эди. Шунинг учун у ҳайронлик, саргашталиқ ва саргардонликда қолди. Навоий Хоқоннинг ота сифатидаги фазилатларини таърифлар экан, у барча оталарга оталиқ ва инсонлик таълимини бермоқда эди.

Султонларга оталиқ расм-русумини ўргатиш айниқса Хоқоннинг тахту тожга муносабатида, ўз тахтини ўғлига таклиф қилгани мисолида яққол кўринади. Бу Хоқоннинг олижаноб, юксаклик авжида турган бир зот эканини, ундаги инсонийликнинг шоҳликдан устун эканини намойиш қилади.

Навоий бу воқеаларни қуйидагича ифодалаган:

«Хоқоннинг хонлиғ тожин ўз гавҳари била аржуманд сармоя қилурнинг можароси ва жаҳонбонлиғ тахтин ўз

нақди била баланд поя этарнинг муддаоси ва ўз қариғонидин боши оқарғон саргузаштин демоқ ва кўзи адам уйқусига майл қилғон афсонасин айтмоқ ва Фарҳоднинг тож соясидин бошин қочуриб, тахт поясидин аёғин яшурмоғи ва бошин Хоқон тахти аёғига қўюб узр айтмоғи ва узри боштин-аёқ Хоқон кўнглига ёқиб ўз сўзидан қайтқони».

Агар олдинги воқеаларда Хоқон ота сифатида кўриган бўлса, энди у подшоҳлик хусусиятларини зоҳир қилади. Подшоҳларнинг кўнглига эса энг яқин нарса тож-тахтдир. Улар ҳаминша шу тож-тахтни эгаллаш, сўнгра уни сақлаб қолиш учун ҳаракат қилганлар. Бу мақсад йўлида улар ҳар қандай жиноятга ҳам тайёр бўлганлар ёки шундай жиноятларни амалга оширганлар. Тахтнинг асосий даъвогарлари эса уларнинг ўз болалари эди. Шунинг учун шоҳлар ўз авлодларини қирганлар, бадарға қилганлар, таъқиб остига олганлар. Навоий Хоқоннинг ана шундай тубан ҳукмдорлардан устун турган подшоҳ эканлигини кўрсатмоқда. Хоқоннинг ички монолоғи ва Хоқон — Фарҳод диалогини эса ҳокимиятни бошқариш, тахту тож эгаларини ва ворисларининг ўзаро муносабатларини тўғрисидаги Навоий фикрларини ифодаловчи лавҳалардир.

Подшоҳ сиёсат билан иш тутиши лозим. Ўзини фидо қилиб, ўзгаларни ҳимоя қилиш эса, Хоқоннинг айтишича, «бу иш дарвешликда хуш сифатдир, вале шоҳлиғда нохуш хосиятдур». Агар зolimлар подшоҳдан ҳайиқмасалар мазлумлар ғамли бўладилар. Киши илмда замонанинг яғонаси бўлса-ю, аммо жаҳл аҳли ундан қўрқмаса, унинг нима фойдаси бор... Хоқоннинг Фарҳодга салтанатни топшириш тўғрисидаги қарорига бонс ҳам ана шу эди. У, зора бошига иш тушгач, Фарҳод сиёсат ўтказишга мажбур бўлиб, аҳволи ўзгарар, ҳокимлик лаззатини топгач, интилишлари ортар, деб ўйлар эди. Ҳокимиятни бошқариш усуллари тўғрисидаги фикрлари, тахту тож қўлига ўтгач, Фарҳоднинг руҳий ҳолатида ўз-

гариш бўлар деб ишониши Хоқоннинг типик ҳукмрон сифатидаги мулоҳазалари эди. Аммо ҳокимиятни ўз ўғлига ихтиёрий равишда топшириш қарори уни барча ҳукмронлардан юқори қўяди. Бу ерда ота Хоқондан устун келади. Навоий ана шу якуннинг ўқувчида туғилишига замин тайёрлаб боради. Фарҳод ва Хоқон диалоги шу асосда қурилган.

Бу диалогда биринчи бўлиб сўзлаган Хоқон ўз қисматида рози ҳукмдор ва бахтиёр ота сифатида кўринади. Унинг ҳокимияти мустаҳкам, орзу қилган ният — валиаҳд ҳам мавжуд. Хоқон ниманки истаган бўлса ҳаммасига эришди. Шу сўзлардан кейин ота Фарҳоднинг фазилатларини санаб ўтади. Бу ўринда Навоий Хоқон сўзлари орқали қандай зотларнинг ҳукмронликка сазовор бўлажакларини, подшоҳларнинг қандай фазилатларга эга бўлишлари кераклигини айтмоқда. Бамаънилиги туфайли Фарҳод халқ тавсифига тушган, у илми, кўнгли тоза доно бир инсондир. Сўнг Хоқон кекса ота сифатида сўзлай бошлайди. Бу сўзларда Навоийнинг мўйсафид одамлар ўзларини қандай тутишлари лозимлиги тўғрисидаги мулоҳазаларини тинглаймиз. Қарилик айбини яшириб бўлмайди, агар қари одам ёшлик ҳавас қилса хижолатда қолади. Соқолнинг оқи ўлимга йўл бошловчидир, балки тириклик сабзасига тушган қиров кабидир. Шундан сўнг шоир соқолнинг оқини юладиган ёки бўяйдиган кимсаларни истеҳзо билан кўрсатади, уларнинг қилиқларидан ҳатто тароқлар ҳам тишларини очиб куладилар. Ҳеч бир қари одам макр-ҳийла билан йигитликка қайта олмайди.

Пигит истар қарилиқнинг навиди (хушхабари),
Қарига йўқ йигит бўлмоқ умиди.

Аммо Хоқон ўзининг Фарҳод каби ўғли борлиги билан фахр қилади. Агар Фарҳод тахтни эгалласа, шунда Хоқон ўзини йигитдек сезган бўлар эди.

Ки ўлмасдин бурун очиб кўзумни,
Сарир узра йиғит кўрсам ўзумни.

Ки яъни тожу тахту салтанат ҳам,
Сипоҳу мулку молу мамлакат ҳам

Бори бўлса сенниг бирла музайян,
Сени ўз ўрнума қилсам муайян.

Фарҳод отаси таклифини одоб билан рад қилиб, «кичикроқ иш бурунроқ бўлса таъйин», деб илтимос қилди. Ота бунга рози бўлди. Ўғлининг оқилона жавобидан «отаси бўлди дилхуш».

Хоқоннинг фидокор ота сифатидаги таърифи Фарҳоднинг Искандар Оинасини кўргач, Юнон заминга сафарга отланганида яна аниқроқ кўринади. Хоқон Фарҳоднинг сафарга чиқишига рози эмас эди. Аммо ўғлининг ўз ниятида қатъий турганини кўргач, ён беришга мажбур бўлади.

Бу воқеа тасвирида Навоий Хоқон билан вазири Мулкоро диалогини бош ўринга қўяди. Уша диалогда китобхон Хоқоннинг инсон сифатидаги ҳаяжонли кечинмаларини равшан сезади. Яна Навоий бу ерда Хоқон ва Мулкоро ўртасидаги самимият ва Мулкоронинг ўз шоҳига чексиз садоқатини ифода этган.

Хоқон билан Мулкоро суҳбатида Хоқон билдирган фикрлар на фақат оталик ҳислари, балки умуминсоний туйғулар изҳоридир. Хоқон Мулкоро билан биргаликда Фарҳодга яна бир бор насихат қилмоқчи бўлади. Чунки насихат кўнгил дардига дармондир, у билан киши таскин топса, жонга роҳат, кўнгилга мақсад етади. Аммо Фарҳод ўз қарорида қатъий эди. Хоқоннинг бошқа чораси қолмади. Энди у ўғли билан «юриб чекай сипоҳ Юнон заминра». Хоқон ва Фарҳод ўртасидаги меҳру муҳаббат шуни тақозо қилар эди. Навоий ана шу тадбирни бадиий

ростгўйлик билан ифодалайди. Хоқон ўғлининг ирода-сига зўравонлик билан таъсир кўрсатмайди, аксинча оқилона равишда уни истаги билан ҳисоблашиб иш тутайди. Бу Хоқон характеридаги одиллик белгиси эди.

Хоқон давлатининг улуғлиги, лашкарининг беҳисоблигини Навоий узоқ ҳашаматли ифодалар билан эмас, фақат икки лавҳада ишончли мисоллар орқали тасвирлаган. Хоқон хазинасидаги қирқ уйда хумлар тўла олтинлар жойлашган бўлиб, бу хумдаги олтин худди мум сингари, ундан нима исталса, шуни яшаш мумкин. Агар бу хазинадаги жавоҳирни фикр котиби санайдиган бўлса, унинг мингдан бирини ҳам ҳисобга олиб улгурмайди...

Юнон мулкига отилган қўшин шу қадар кўп эдики, айланувчи дунё ҳали бунчалик кўп қўшинни кўрмаган эди. Бу қўшин ҳаракатини шоир ажойиб ўхшатиш орқали тасвирлайди. Қўшин қўзғолганида аскарлар денгизига тўлқин тушгандек бўлди, унинг мавжи эса фалак денгизига бориб ёпишди. Аскар сони чумоли ва чигиртка (мўру малах) сингари беадад экани, лашкар чодирлари, қозиқлари, Хоқоннинг тахти ва ҳ.к.ларни шоир бирма-бир муфассал тасвирлайди. Бу қўшиннинг юриши оламни тутган селни эслатар эди. Шунча аскар Юнон томонга худди жон мулкига ишқ лашкари ҳужум қилгани каби йўл олади.

Ҳозиргача Хоқон фақат меҳрибон ва фидокор ота сифатида тасвирланган бўлса, энди у қудратли лашкарбоши ва зўр кишварситон (мамлакатларни эгалловчи) сифатида кўринади. Аммо бу таъриф схематик бўлиб, фақат хикоя қилиш орқали берилади.

Юнон заминга етиб Хоқон босқинчи фотиҳ эмас, адолатли подшоҳ сифатида кўрсатилади. У Юнон элининг ҳаммаси — яхшию ёмони таклиф қилган моли амонийни (контрибуция) қабул қилди. Навоий Хоқоннинг юнон заминидаги ишларини бундай тасвирлайди:

Қилиб шаҳ барчага лутфу иноят,
Этиб ҳар хайл мақдури риюят.

Кўп айлаб аҳли ҳикмат эҳтиромин,
Қилиб ҳар қайсининг таъйин мақомин,

Чу айлаб дастбўсидин сарафроз,
Алар айлаб дуоу мидҳат оғоз.

Хоқон бу ўлканинг мўътабар кишиларига юришнинг сабаби юрт эгаллаш эмас, балки ўз олдида пайдо бўлган, ўғлининг ҳолатида юз бераётган таҳликали ҳолга барҳам бериш эканлигини тушунтиради. У юнон эли доноларидан Суқрот билан учрашув йўли қандай эканлигини сўрайди. Ҳикмат аҳли бу йўлни фақат Суҳайло кўрсата олажагини айтадилар.

Хоқон ва шаҳзода Фарҳоднинг ғор ичига маскан қуриб у ерда яшовчи Суҳайло билан учрашувлари эпизодини Навоий муфассал тасвирлайди. Бу учрашув илм ва тахт, олимлар ва подшоҳлар ўртасидаги муносабатлар, бу муносабатларнинг мазмуни ва шакли қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги Навоий таълими деб қаралса бўлади. Навоий фозил ва олим кишиларни ғоят қадр қилар, улар гарчи дарвешона ҳаёт кечирсалар ҳам, шоҳона эҳтиромларга сазовордирлар деб билар эди. Хоқон ва шаҳзоданинг файласуф Суҳайлога кўрсатган эҳтиромли муомаласи ана шу ҳурматнинг яққол кўринишидир. Ҳаким Суҳайло яшамоқда бўлган моғора узоқдан намоён бўлиши биланоқ Хоқон ва шаҳзода оддан тушдилар. Сўнг улар «яёқ ул ғор сори урдилар гом», яъни пиёда кетдилар. Моғора олдида етиб келгач, бир киши ғорга кириб Суҳайлога кимларнинг келганлигини билдиради. Суҳайло келганларни ғор ичига киришга ишора қилди. Шундан сўнг шоҳ ва шаҳзода олим ҳузурига кириб қо-

ладилар. Олим ҳам ўрнидан туриб улар билан кўришади.

Адаб бирлан кириб шаҳзодау шоҳ,
Қўпуб ўз ўрнидин донойи огоҳ.

Демак, буюк Хоқон ва унинг ягона фарзанди шаҳзода олим ҳузурига одоб билан ўзлари кириб келдилар. Бу лавҳада олимнинг подшоҳдан юқори туражаги кўрсатилган.

Биринчидан, шу олим билан учрашув учун Хоқон ва шаҳзода узоқ Чиндан Юнонга келишди;

Иккинчидан, уни сўроқлаб топиб могораси олдингача шоҳлар пиёда йўл босишди;

Учинчидан, Суҳайло «алар ихзорига қилди ишорат». Фақат шундан кейингина шоҳ ва шаҳзода олим яшаётган ғор ичига киришди.

Тўртинчидан, Олим қаршисида шоҳ ва шаҳзода одоб сақлаб туришди.

Бешинчидан, Ҳоким Суҳайло ўзини эркин тутар эди. У кулиб ҳар иккаласи билан кўришди. Шоҳ ва шаҳзода эса Суҳайлонинг уларни шундай қабул қилганидан таъсирланиб, «ўптилар илгин бўлиб шод». Демак, Навоий тасвири ва ташвиқига кўра олимлар подшоҳнинг эмас, подшоҳлар олимнинг қўлини ўпадилар. Ақл ва заки эгаси бўлган подшоҳлар шундай қиладилар. Хоқон ана шундай подшоҳлар сирасидан эди.

Ҳоким Суҳайло ўз меҳмонларига жой кўрсатади. Кейин у келишдан мақсад нима эканлигини сўрайди.

Деди шаҳ сарбасар шаҳзода ҳолин
Бошига кўзгудин тушган хаёлин...

Кейинги боблардан кўришиб турибдики, Фарҳод қатор саргузаштларни бошидан кечиради. Хоқон эса имкон борича унинг ёнида бўлади. Фарҳод аждаҳо билан

курашаётганида Хоқон оталарча ташвиш ва изтироб чекиб туради. Бу фурсатдаги ота аҳволини шоир қисқа, ammo таъсирли мисраларда ифодалаган. Дастлаб ота даҳшатли аждаҳога қарши курашга отланган ўғлини дуо қилади, унга зафар тилайди. Уғли курашга кетгач, «Ато ул навъ кўргач ўғли ҳолин, юруди кейнича тортиб ясолин». У ёқасини йиртиб йиғлаб қолган эди. Бу ифодаларда отанинг ўз ўғли тақдиридан чекаётган изтироби ва чигал қисматга кўникишдан бошқа чораси йўқлиги билиниб туради. Фарҳод аждаҳони енгиб қайтгач, отаси уни фиғон чекиб қарши олади. Хоқоннинг ёнида Мулкоро, ҳамда бутун сипоҳи бирга эди. Улар Хоқон билан қайғуда ҳам, шодликда ҳам доимо ҳамдам эдилар. Навоий шу бирдамликни ҳамиша таъкидлаб кўрсатади, чунки Хоқон ўз яқинларининг муҳаббат ва садоқатини қозона олган шоҳ эди.

Фарҳод аждаҳо устидан ғалаба қилиб қўлга киритган хазиналарни отасига тақдим этади. Хоқон бу бойликларни қўшинга улашиб беради. Барча халқ аждаҳодан қутулгани туфайли шоду хуррам эдилар. Шоир ҳам улар билан бирга шодонликда, уларнинг хурсандлигидан хурсанд.

Нехушдир аждар ўлмак ранж бирла,
Киши қилмоқ танаъум ганж бирла.

Алар ул аждаҳодин форигулбол,
Бўлиб ганжи фароғат бирла хушҳол.

Хоқоннинг ўз ўғлига оталик меҳри, унинг яккама-якка курашларидан хавотирлиги, ғалабаларидан мамнунлиги Фарҳод Аҳриманни енгиб қайтганида ҳам алоҳида тасвир қилинган. Хоқон ва Мулкоро Фарҳод билан бирга Аҳриман қасрига кирадилар. У ерда ўлжа қилинган хазиналарни Фарҳод Хоқон ва Мулкорога тақдим этади. Кейинчалик Хизр маслаҳати билан қозонган ға-

лаба туфайли Фарҳод не-не хазиналарни қўлга киритмайди. Уларнинг ҳаммасини ҳам ўгли отасига беради. Навоий Фарҳоднинг отасига қилган тортиқларини беҳудага таъкидлаётгани йўқ. Фарҳоднинг қисмати олдиндан белгилаб қўйилган. У ишқ заҳматкашидир. Айни замонда у яна оқил ва содиқ фарзанддир. У ўғиллик бурчини адо этмоқда, ўз отасига бўлган иззат ва ҳурматини кўрсатмоқда. Бундан мақсад сал бўлса-да, Хоқоннинг кўнглини овлаш, унда ўз фарзандидан миннатдорлик туйғуси яратмоқдир. Чунки Фарҳод ва Хоқон ўртасидаги бевосита муносабат ва мулоқот узиллиш арафасидадир.

Хоқон ва Мулкоро энди Фарҳод билан бирга Суқрот ёри сари йўл оладилар.

Равон Хоқону дастури ҳунарвар,
Анинг кейинча сурдилар таковар.

Навоий бу сафар картинасини аннқ бўёқларда чизган. Бошда Хоқон отда бормоқда. Унинг узангиси ёнида минг, икки мингга яқин мулозимлар. Улар ортидан Фарҳод жадал кетмоқда. Йўл биёбон орқали ўтар эди.

Минг, икки мингча хосилхос ходим,
Бўлуб Хоқон рикобида мулозим,

Суриб Фарҳод кейинча шитобон,
Етиштилар қилиб қатъи биёбон.

Анинг бирла бўлуб ул йўлда ҳамроҳ,
Кесарлар эрди водий ул хайл ила шоҳ.

Бу мисраларда Хоқоннинг шоҳлик савлати, йўлбошчилиги, қийинчиликларни назар-писанд қилмай, олға интилиши кўзга ташланади. Яна шунчалар қилинаётган улуғ ишлар, машаққат ва заҳматлардан ҳайинқмай мақсад сари тинмай қадам ташлаш отанинг ўғли учун кўр-

сатаётган ғамхўрлиги ва фидокорлигининг намойиши эди. Ота ва ўғил ўртасида ана шундай самимият ва садоқат бўлиши керак. Навоий Хоқон хатту ҳаракати орқали ана шу фикрни қатъий таъкидламоқда. Ниҳоят, Хоқон, Мулкоро ва Фарҳод Суқрот яшамоқда бўлган ғорга етиб келадилар ва ғор ичига кириб Суқрот билан учрашадилар.

Подшоҳ ва подшоҳзоданинг олим ҳузурида ўзларини қандай тутishi кераклиги тўғрисидаги навоиёна таълимот бу ҳолда яна бир бор қатъият билан таъкидланади. Шоирнинг ёзишича, Суқрот ҳаким ҳузурига киргач, шоҳ, шаҳзода, вазир учаллари ҳаким олдида эгилиб ер ўпадилар.

Кўрунғач бу сифат олий гуҳар зот,
Бўлиб ҳам олдида, ер ўптилар бот.

Илм-ҳикмат шу қадар буюк кучдирки, унинг қарши-сида шоҳлик салтанати бўйин эгиб ер ўпиши керак. Унинг шукуҳидан шоҳлар танига бетоблик етади, кўнгиллари заъф топиб баданлари титрайди. Илм-ҳикматнинг улуғлиги, унинг қаршисида салтанатнинг ожизлиги шунчаликдир.

Шукуҳидин бўлуб бетоб танлар,
Кўнгуллар заъф этиб, титраб баданлар.

Ҳаким улардан ҳол сўраганда шоҳ, шаҳзода, вазир бошларини қуйи солиб турар, бирор сўз дейишга тилларни лол эди.

Қуйи солиб бори бошларни филҳол,
Жавоб айтурға тиллар сарбасар лол.

Шунда ҳаким Суқрот Хоқонга мурожаат қилиб бундай дейди:

Бизнинг сорики келднинг кўп чекиб ранж,
Агарчи йўлда рўзий бўлди кўп ганж...

Яна ҳам икки мужда еткурурбиз,
Қўлунгга икки жавҳар топшурурбиз.

Ҳаким Хоқонга умрни узоқ қилувчи, қариликдан қутқарувчи дорилар беради. Мулкорога ҳам шундай тухфалар тортиқ қилади. Шундан сўнг Суқрот Хоқон ва Мулкорога рухсат бериб, уларни чиқариб юборгач, Фарҳодга ўз насиҳатларини айтади. Суқрот шу ишларни адо этгач, дунёдан кўз юмади. Фарҳод бу ҳолдан биринчи бўлиб Хоқон ва Мулкорога хабардор қилади. Улар бир неча доноваш одамлар билан бирга ҳаким Суқротни дафн этадилар. Хоқон ҳам оталик, ҳам ҳукмронлик вазифасини муносиб равишда адо этади. Катта ва ташвишли тақдир фолини эшитган Фарҳод ғамхўр отаси Хоқон паноҳида охириги бор мадад топади.

Хоқон образининг яна бир муҳим белгиси унинг ўз Ватанига муҳаббатдир. Суқрот вафоти ҳаммага дард келтирди. Аммо бу дарддан қутқарган ҳол Ватан ёди бўлди. Энди она юртга қайтиш фурсати келган эди.

Хоқоннинг Чин кишварига қайтиши гўё наби (пайгамбарнинг) ўз дин мулкига қайтиши каби бўлди. У мамлакатига ўз буржидаги ой каби ярашиб турар эди.

Навой Хоқоннинг ҳукмронлик фаолиятини жуда сиқик ифодаларда тасвирлаган. Чунки «Фарҳод ва Ширин»даги Хоқон асосан ота образи эди. Бу айниқса Фарҳоднинг Чинга қайтиб келгандан сўнг Оннани очдириб унда ўз тақдирини кўргандан ва Ширин жамолини томоша қилгандан кейинги беҳушлиги тасвирида аниқ кўринади. Хоқоннинг ягона, севикли фарзанди Фарҳод эҳсушидан айрилиб, ўчган шам сингари йиқилган. Ота бу хабарни эшитгач, ёқасини йиртиб у тарафга чопади.

Чу Хоқон англади бу можарони,
Югурди ул тараф йиртиб ёқони.

Энди Фарҳод севги дарди билан қаттиқ изтироблар чекади. Ўғлининг бу изтиробларини юмшатиш мақсадида Хоқон у билан бирга денгиз сафарига отланади. Оқар сувлари раvon, салқин оролларда истироҳат бериб, Фарҳодни даволаш истагида бўлади ота. Ҳакимлар шундай маслаҳат берганлар. Бу ўринда Хоқон ҳам ғамхўр ота, ҳам ақл-донш эгалари билан бамаслаҳат иш тутувчи подшоҳ сифатида кўринади.

Денгиз сафарида катта тўлқинларга дуч келадилар. Фарҳод тушган қайиқ кемадан узоқлашиб кетади. Шу билан ота ўғилдан абадий айрилади. Отанинг шу ҳолатини Навоий оташин мисраларда тасвирлайди. Бир томондан у фарзандидан айрилиб қолгани учун кулфат чекиб йиғлайди, иккинчи томондан эса Суқротнинг айтган гапларини эслаб, шояд Фарҳод тушган қайиқ бир иқлимга чиқар деб умид боғлайди. Яна Хоқоннинг бошида фақат ўғлининггина эмас, балки бутун мамлакатнинг ҳам ташвиши бор эди. Шунинг учун у юз берган бахтсизликдан ақлу ҳушини йўқотиб қўймади.

Кўриб ул умру давлатни ғанимат,
Яна Чин тахтига қилди азимат.

Бу Навоийнинг эзгу фикрлари эди. Мутафаккир шоир кишиларнинг дардини енгиллаштириш мақсадида ҳамиша юз берган оғирликларини сабр билан енгилга, ҳадеб ғам чекавермасликка, балки бу машаққатларни енгил кечиришга маслаҳат беради. Фарҳоддан айрилган отанинг улўғсифатлик билан тутган хатту ҳаракати орқали Навоий шу фикрни ифода этмоқда.

Фарҳод қайиғининг денгиз тўлқинида Хоқон турган кемадан узоқлашиб кетгани ва Хоқоннинг ўзига далда

бериб Чинга қайтиши воқеасидан сўнг дostonдаги Хоқон образи ўз фаолиятини тугаллайди. Фақат асарнинг сўнггида Фарҳоднинг фожиона қисмати тўғрисидаги хабар Чинга етиб келганида Хоқоннинг дунёдан ўтган эканлиги айтиб ўтилади. («Анинг ҳажрида Хоқон ўлмиш эрди».)

Шундай қилиб, «Фарҳод ва Ширин» дostonида Навоий Хоқоннинг даставвал оддий бир инсон, фарзандсизлик доғини чекаётган оила бошлиғи сифатида кўрсатади. Ўғил кўргандан кейинги шодиёналар бу тасвирнинг мантиқий давомидир. Отанинг берган яхши тарбияси туфайли Фарҳод ҳар жиҳатдан етук ва мукамал инсон бўлиб ўсди ва шаклланди. Ўғлининг доимо қайғули экани ота кўнглига ташвиш солар эди. Хоқон бу қайғуни тарқатиш учун лозим топган ҳар бир тадбирни амалга ошириб кўрди. Ниҳоят у ўғлидан ажралиб қолганида ҳам унинг барҳаёт бўлишига умид билдириб тақдирга рози бўлади.

Кўрииб турибдики, Навоий Хоқон образини асосан ғамхўр ва меҳрибон ота сифатида тасвирлайди. Бу жиҳатдан Хоқон изчил ижобий образдир.

Дostonда Хоқоннинг сиёсий фаолияти тўла кўрсатилган эмас. Аммо Фарҳодга тахтни таклиф қилиш факти, яна шу аснода Хоқоннинг ўз-ўзига айтган сўзлари (ички монологи)да унинг ҳокимиятни бошқариш тўғрисидаги фикрлари изҳор этилган. Улар адолатпарварлик қоидалари эди. Хоқоннинг Юнон заминини эгаллагач, у элга омонлик бағишлаши, юрт олиш мақсадида келмаганлигини эълон қилиши амалда шу қоидаларга риоя қилишини кўрсатар эди. Ўғлидан айрилиб қолган Хоқоннинг оҳир ҳолатда эканига қарамасдан бошда элу юрт ташвиши бор эканини унутмай, шуни ўйлаб Ватанга қайтиш факти ҳам шунга тааллуқлидир. Булар ҳаммаси Хоқоннинг ижобий характеристикасини тўлдиради. Демак, биз, Хоқонни Навоий яратган ижобий ҳукмрон образи десак бўлади. Зотан ана шундай ижобий фао: ...

ибратидагина Фарҳод каби буюк фазилатлар эгаси етишиб чиқиши мумкин эди.

Она. «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги она образи фақат Фарҳоднинг онасидир. Шириннинг онаси вафот этиб кетган, қиз эса аммасининг тарбиясида ўсган. Бошқа оналар дostonда умуман тилга олинмайди.

Фарҳоднинг онаси ҳам жуда схематик образ. У ҳеч қачон фаол ҳаракатда кўрсатилмайди. Шоир уни фақат айрим ҳодисаларнинг иштирокчисигина қилиб тасвирлайди. Ҳатто у ўз боласини эмизмайди ҳам. Чақалоққа доя қарайди.

Суткиким, соғибон оғзиға доя,
Кн жисми андин олғай қуту моя.

Воқеалар ривожиди она доимо отанинг умр йўлдоши, унинг ёнида ҳозир турган ҳамроҳи сифатида кўринади. Фарҳоднинг ўзгалар гамига дардкаш бўлиб ўсаётганини кўрганда

Атоға гаҳ бўлуб ғолиб таҳайюр,
Анони гоҳ этиб ожиз тафаккур.

Улар бир-бирлари билан фикр алмашинар эдилар. Отаси болалар шундай бўладилар, деса, онаси бошқа болалар бундай эмас-ку, дер эди. Улар ниҳоятда чорасиз эдилар, чунки улар Фарҳоднинг азалдан белгилаб қўйилган тақдиридан беҳабарлар.

Бу деб атфолға бу навъ ўлур ҳол,
Ул айтиб, йўқтурурму ўзга аҳвол.

Қилиб ҳар бир ани бир навъ таъбир,
Бирн билмай не навъ эрконни тақдир.

Тўра. Онани фақат бир эпизодда ҳаракатда кўрамиз. Фар-

ҳод Оинада ўз севгилиснинг аксини кўриб беҳуш йиқилди. Еқа йиртиб ўғли сари югурган Хоқон кетидан она ҳам йиғлаб, тез юриб ўғли томон боради. Бу тасвирда турмуш аниқлигининг тасвири бор. Фарҳоднинг онаси қанчалар ташвишнок бўлмасин у улугсифатликни қўймас эди. Чунки у шоҳ онласидан, шу онла аёли. Унга жадал югуриш ҳам, баланд овоз билан нола қилиш ҳам ярашмас эди.

Навоийнинг тасвирлашича, она сочларини ёзиб, йиғлаб ўғли сари борар эди. Чунки у ўз боласини ўлган деб ўйлайди. Бу оналар учун табиий ҳол, ўз жигаргўшасига бирор лат етса, она албатта ҳаммадан кўнроқ ваҳимага тушади. Шоир онанинг юришини мўя сўзи билан ифодалайди. Мўя ўртача тезликда юриш демакдир. Шундай қилиб, онанинг ўғли сари бораётган суврати ўқувчи кўз ўнгида аниқ тасвир топади.

Аноси сочин очиб мўя тортиб,
Ани улкан соғиниб нўя тортиб.

Фарҳод ҳушига келгандан сўнг отаси ва онасининг у туфайли мотамда қолганларидан хижолат чекади. Ўғил ота ва она оёғига бош қўйиб узрхоҳлик қилади. Бу лавҳа ҳам ота ва она ҳамда фарзанд ўрталаридаги одобли муомалани, Фарҳоднинг мукамал тарбия олган йигит эканини кўрсатиб туради.

Тутиб сўгин (мотамин) ато бирла аноси,
Муни кўргач ҳалок этди ҳаёси.

Ана шу кўринишдан кейин она образини биз фақат дostonнинг охирида, эллик иккинчи бобда учратамиз. Фарҳод фироқида Хоқон дунёдан ўтган, она ҳам уни ис-таб йўқлиқ сари йўл олган эди.

Ано доғи ани истарга жозим —
Бўлуб эрди фано мулкига озим.

Яна шу бобда онани ўз ўғли Фарҳоднинг ёнида жаннат боғида кўрамиз. Биҳишт хазинабони Арман мулкининг қирқ мўътабар зотларига уларнинг тушида Фарҳодга жаннат боғидан тахт ато қилинганини айтар экан, унинг отаси ва онасига ҳам раҳмат етишганини хабар қилади.

Ато бирла ано ўлмишлар эрди,
Фироқинда фано бўлмишлар эрди,
Булар айлаб анга жонларни пайванд,
Анинг васли била жаннатқа хурсанд.

Шундай қилиб Фарҳоднинг онаси дostonда аҳён-аҳёнда кўришиб қолади. У мустақил ҳаракатларга эга образ эмас. Она фақат Фарҳод ва Хоқон билан боғлиқ айрим воқеаларда иштирок этади ва шу образларни тўлдириб туради. Воқеалар тараққиётнинг мантиқи ҳам унинг кўп ҳаракатда бўлишини тақозо этмас эди.

Навоий дostonга она образини киритиб, ундаги шаронгни мукаммаллаштирди, асосий образлар ва уларга оид воқеаларнинг реаллигини оширди.

Фарҳод. Навоий дostonида биринчи бор Фарҳод номини муқаддиманинг II бобида ўттиз иккинчи байтда тилга олади. Унда бундай дейилган:

Қазо Фарҳоди амри раҳнамунни,
Забун олинди гардун бесутунни.

Етурғонга бало тоғида бедод
Лақаб айлаб замона ичра Фарҳод.

Бу бобда Навоий дoston қаҳрамонларини бирма-бир санаб чиққан. Шунда у Фарҳодни атар экан, қазони Фарҳодга ўхшатади. Чунки қазо шунчалар қудратли эдики, унинг қаршисида бестун осмон қуйи бўлар эди. Шоир Фарҳод иродаси ва қувватининг буюклигини ана шундай зўр истиора орқали баён қилади. Аммо Фарҳоднинг номи бало тоғида жавру ситам чекканлик билан машҳур. Шунинг учун шоирнинг айтишича, фақат шундай азоб-уқубатлар тортганларгина Фарҳод деб лақаб олиши мумкин эди. Шу икки байтдаёқ дostonдаги бош қаҳрамоннинг характери, тавсифи ва тақдири очиқ кўрсатиб берилган. Навоий Фарҳодни тақдири олдиндан белгилаб қўйилган шахс сифатида таърифлаяжagini шу мисраларда билдириб ўтади. Чунки ҳақиқий ошиқлар қисмати шундай аламли бўлажаги аниқдир.

VIII бобда шоир ўз бахтсиз севгиси тўғрисида муфассал сўзлайди. Шундан кейин: «Қўюб вайроналарда тел-баликни, Яна бир ганж сори сун иликни» деб ўз-ўзига хитоб қилади. Хазина топмоқ учун кон қазмоқ лозим. Унинг учун қўлда теша бўлиши керак. Шоир ўз меҳнатини шунга ўхшатади. Шундай мантиқий асосда у тешавар Фарҳод билан ғойибона учрашган бўлади. Ғайбдан келган овоз шоирга бундай дейди:

Санга бу тешаварлик бўлса матлуб,
Эрур Фарҳод ҳамсуҳбатлиғи хўб.

Бу кон ишқида тешанг хорарез эт,
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.

Қўлуб Фарҳод бирла ҳаммасоф ўл,
Итик метин била хорошигоф ўл!..

Агар Фарҳод ўлди кўп чекиб ранж,
Санга ҳақ бергай ўлмасдан бурун ганж...

Ҳазин Фарҳод шуглини айла ширин
Ки топқайсан нигори ўйла Ширин.

Бу мисраларда дoston руҳи баён этилган. Навоий бу дostonда Фарҳод образини қай йўсинда талқин қилажани билдирган. Фарҳод теша билан меҳнат қилади. Ана шундай меҳнат орқали у ўз севгилисига етишади. Агар шоир Фарҳод фаолиятини ширин қилса, ўзи ҳам Ширин каби нигорга етишиши мумкин. Бу ерда Навоий чиройли сўз ўйини билан Ширин номини ҳам шеърга киритган. Чунки Фарҳод бор жойда Ширин ҳам бўлиши шартдир. Яна бу байтларда Фарҳод ва Ширин каби ҳар жиҳатдан мукамал зотлар образини яратиш истаги баралла янграйди.

Навоий Фарҳод образининг Низомий баёнидаги талқинини эмас, Хисрав Деҳлавий баёнидаги тасвирини мақбул топади. Яъни унга Фарҳоднинг фақат оддий тоғ қазувчи уста эмас, балки Чин шаҳзодаси ҳам экани дуруст туюлади.

Чу Хисрав сурди бу рангин фасона,
Деди сўз аввалидини ҳам нишона.

Манга ҳам чун бу пок иншо кўринди,
Бидоятдин демак авло кўринди.

Фарҳод тақдирининг олдиндан белгилаб қўйилган эканлиги унинг туғилган тасвирларидан бошлаб кўрина боради. Фарҳоднинг дунёга келишидаги тавсифлар унинг ҳам ташқи, ҳам руҳий ҳолатини белгилайди.

Фарҳод гўзаллик ва камолотда танҳо эди. Лекин туғилган заҳотиёқ унинг чеҳрасида дард шуъласи кўринар, юзида севги изтироблари, кўзида ишқ селининг асарлари мавжуд эди. Аммо унинг вужуди муҳаббат ва вафодорлик билан чароғон.

Демак, дostonнинг бошланғич қисмларидаёқ (му-

қаддима, XII боб) Навоий ўз достонининг бош қаҳрамони Фарҳоднинг севги, дард элига шоҳ бўлажагини қатор образли тасвирларга бой мисраларда баён қилиб ўтади.

Фарзандга от қўйиш вақтида ҳам шу омил асосий ўрин олган. Боланинг жамолида шоҳлик, улуғлик суврати барқ уриб турар эди. («Фарри шоҳи».) Бу шоҳлик савлатининг нури ойдан ойгача борарди. Шунинг учун ҳам:

Бу фарри ҳодийи бахш этгач иршод,
Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод.

Ота ўз фарзанди жамолида шоҳлик улуғлиги нурини кўргач, унга (болага) Фарҳод деб от қўяди. Шоир бу фикрни янада бўрттириб, олдиндан белгилаб қўйилган қисматни учинчи бор таъкидлаб, ишқ, дард унинг отида ҳам ўз аксини топганини айтади. Бу таъбир юксак бадийят билан ифода этилган.

Бу навъ эрмас ато қўймади отин,
Ки кўргач ишқ анинг покиза зотин.

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.

Фироқу Рашку Ҳажру Оҳ ила Дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.

Борин устоди ишқ этгач мураккаб,
Тараккубдин бу исм ўлди мураттаб.

Демак, Хоқон боладаги шоҳлик савлатига бахт йўл-бошчилик қилишини кўзда тутди. Аммо тақдир унга беш ҳарфдаги Фироқ, Ҳажр, Оҳ, Дардни раво кўради.

Шу тариқа Навоий бўлажак қаҳрамоннинг олижаноб

фазилатлари унинг гўдаклик пайтиданоқ шакллана бо-
ришини бирма-бир кўрсатади.

Усиш жараёни давом эта боради. Фарҳод эмаклашга
ўтмасданоқ юришга бошлайди. Уч ёшида унинг тили чи-
қади, лекин аҳволи бошқа болаларнинг ўн ёшдаги ҳола-
тига монанд бўлади. Фарҳодга жуда доно ва билимдон
ўқитувчи тайинланди. Уч ойда боланинг саводи чиқди.
У бир йилда қуръонни ёд олди. Навоий агар Фарҳод таъ-
рифида олдинги байтларда муболағаларга йўл қўйган
бўлса, унинг зеҳни, ўқиш ва уқиш қобилияти тўғрисида
сўзлаганда аниқ тасвирларни кўп келтиради.

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқуб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.

Ўқуб ўтмак, уқуб ўтмак шиорн,
Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа борн.

Бу Навоийнинг ўз болалиги пайтидаги аҳволининг
тасвиридир. «Мантиқут-тайр»ни ғоят берилиб ўқиган,
китобни қўлидан олиб яшириб қўйишса, уни ёддан ўкиб
берган кичик Алишер ҳам худди Фарҳод каби эди. Ай-
ниқса, китоблардаги севги бобларини ўқиганда Фарҳод
қаттиқ таъсирланарди. Уша бобларни у қайта-қайта
ўқир, ҳар ўқиганда нола, зор чекар, «бўлуб ошиқ ғами
шарҳида ғамнок, яқо чокин ўқуб айлаб яқо чок»...

Шоир, Фарҳоднинг ишққа мойил бўлгани учун кўн-
гли таъсирчан, ўзи табиатан инсонпарвар, дардлиларга
ҳамдард, кўзи ёшлиларга кўз ёши тўкувчи нодир бир ву-
жуд эканини алоҳида муҳаббат билан таърифлайди.

Демак, Фарҳод характерининг асосий белгилари
унинг болалик вақтларидаёқ шаклланган эди. Аммо бу
шаклланиш шароит тақозоси билан эмас, балки олдин-

дан белгилаб қўйилган қисмат — тақдир — ишқ қаҳрамони бўлишнинг туфайли юз берди.

Навоий тасвирича, Фарҳоднинг ўткир зеҳни ва қобилияти ишқ сабабли пайдо бўлган. Унинг табиати эса инсонларга меҳрибонлик ва эзилганларга дардкашлик билан тўла бўлгани учун ишққа мойиллик касб этган эди.

Навоий фикрича, маънавий мукамалликнинг туб негизи инсонпарварликдадир.

Қим этса дарддин оз-оз ривоят,
Қилиб ул дард анга кўп-кўп сироят.

Қиши кўнглин билиб афғор йиғлаб,
Не кўзда ашк кўргач зор йиғлаб.

Навоий маънавий такомилнинг яна бир шarti деб илм ўрганишни тушунар эди. Фарҳод ўн ёшга етганда фозил бўлади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Изчил ижобийлик, Навоийнинг тасвирлашига кўра, маънавий мукамаллик билан жисмоний баркамолликнинг тажассуми (йиғиндисн, қоришуви)дадир. Фарҳод образи ана шу тушунчанинг ёрқин ифодаси бўла олади.

Илмларни тўла ўрганиб бўлгач, Фарҳод ҳарбий илмни эгаллашга киришди. Навоий ҳарбий таҳсил тасвирини тўла келтирган. Фарҳод агар Албурз тоғига гурзи урса, тоғ гардга айланар ва зарра каби осмонга учиб кетар эди.

Фарҳод қанчалар маънавий ва жисмоний камолотга эришса-да, кибру ҳаволик унга мутлақо ёт эди. У ўзини абжад ўқийдиган (эндигина савод чиқараётган) одамлардан ҳам паст тутар, гадолиғ ва подшоҳликни баробар

кўрар эди. Бу белги ҳам маънавий такомилнинг кўрсаткичидир. Шоир яна Фарҳод ҳақида бундай дейди:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок.

Шунинг учун ҳам:

Мунунгдек тийнати покига лойиқ,
Дуосин айлабон покп халойиқ.

Барча уни севар, эл Фарҳод учун ўзини фидо қилишга тайёр эди. Ун тўрт ёшга етганда Фарҳод ана шундай эди.

Йигитлик. «Фарҳод ва Ширин»нинг XIV боби Фарҳоднинг йигитлик умрини тавсифлашга бағишланган. XIII бобда ўн тўрт ёшли Фарҳоднинг ишқ дардига мойиллиги айтилган эди. Унинг кўнгли севги, айрилиқнинг мусибатли қиссаларидан нақадар таъсирланиши кўрсатилган эди.

Фарҳод йигитлик айёмига кирган сари ҳали аниқ шаклланмаган, аммо унинг замирига ўрнашган муҳаббат тугёнини ҳис эта бошлайди.

Юзига ишқ ҳардам деб ниҳоний,
Ки қилғумдур бу гулни заъфароний.

Фарҳоднинг бу кайфияти унинг бошига тушадиган ишқ савдосининг таъсири эди. Аммо ҳали бу ишқ кўрингани йўқ. Фарҳоднинг қайғули ҳолатини тасвирлар экан, шоир ўз қаҳрамонини ҳам, дoston ўқувчисини ҳам бўлажак ҳодисаларга тайёрлаб боради. Шоирнинг фикрига кўра чарх қандай ишни тақозо этса, олдин белгисини намoён қилади, иситмадан олдин иссиғлиқ пайдо бўлади, япроқни хазон шамоли совурмасдан туриб унинг ранги сарғаяди. Тақдир кишига бир бало етказишдан олдин унинг аҳволида ўзгариш пайдо қилади. Бундай ивоҳлар-

дан кейин шоир ўз баёнида давом этиб Фарҳод ҳолатини тасвирлайди. Фарҳодни ҳеч нарса шод этмайди.

Ана шундан кейин Хоқон режа тузади:

Ки қилгай тўрт олий қаср бунёд,
Бўлуб ҳар фасл бир қаср ичра Фарҳод.

Тузуб эл қасрда ишратқа асбоб,
Фароғат бирла нўш этгай майи ноб.

Ясоб ҳар қасрнинг давринда боғе,
Ки бўлгай ҳар гул андин шабчироғе...

Бу қасрлар тўрт фасл рангида бўлади. Хизматчилар эса Хитоу Чин нозанинларидан танлаб олиб келинади.

Шак эрмаским, булардин шоҳзода,
Танаъум бирла бўлгай дулкушода.

Бунёдкорлик иши. Хоқон фармойишига кўра вазир Мулқоро тўрт қаср бино қилишга киришади.

Навой бу қурилишнинг тасвирини гоят изчиллик билан баён қилган. У ишни ташкил қилиш, меҳнат жараёнига оид бирор икки-чаккирни қолдириб кетмайди, аксинча, уларни бирма-бир, муфассал ҳикоя қилади. «Фарҳод ва Ширин»даги қурилиш тасвирига бағишланган бобни қурилиш ишларини уюштириш ва бошқариш тўғрисидаги тафсиллий қўлланма деса бўлади.

Даставвал фикрнинг туғилиши ва иш бошлаш тўғрисида фармон берилишини кузатайлик.

Хоқонда қасрлар қуриш тўғрисида фикр уйғониши биланоқ у вазири Мулқоро билан маслаҳатлашади. Мулқоро бу режани маъқуллагач, Хоқон шу вазифани бажаришни вазирнинг ўзига юклайди. Вазир буни миннатдорлик билан қабул қилади ва ишга киришади. Бу

тафсилот Хоқоннинг иш юритиш тажрибасидан бир кўринишдир. У аниқ, ҳаётий замида юзага келган.

Энди Мулкоронинг вазифа ижросига қандай киришганини кўрайлик. У даставвал усталарни чақириб йиғади. Уларга шоҳ буйруғини эълон қилади. Яна вазир усталарга буйруқнинг моҳиятини, бу қасрларнинг шаҳзода истироҳати учун хизмат қилажагини тушунтиради. Ана шундан кейин шоир қурилишда иш уюштиришнинг баёнига ўтади.

Мулкоро иморатга керакли нарсаларни тўплашга киришади. У даставвал тўрт ишбоши тайинлади, уларга юзтадан моҳир усталар беради; ҳар юз устага минг ишчи ажратади.

Бу баёнда қурилишнинг асосли ва ишбилармонлик билан, муайян тартибда уюштирилганини кўрамиз. Катта бинокорлик ишшоотларини кўплаб бунёд этган Навоий ўзи шу йўсинда қурилишни уюштирган бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда бу тасвирларнинг кундалик ҳаётдан олинганлиги шубҳа туғдирмайди.

Шоир ҳар бир тасвирнинг бадний меъёрини яхши билар эди. Фикрнинг туғилиши, ишнинг ташкил этилишига оид баёний мисралардан сўнг меҳнат жараёнини кўрсатувчи бадний мисралар қўйилиб келади:

Тоширға тошу, хишту, бел, ароба,
Тутуб Чин ичра ободу хароба.

Солиб ҳам тоғу ҳам ҳомунға афғон,
Оғир юкдин тушуб гардунға афғон...

Қурилиш учун материал тайёрлаш ана шундай суръат билан боради. Шоир тоғ тошларининг кўчирилиши ва олиб келинишини муболаға ифодаларда баён қилади. Бағридан тошлар ўйиб олинмоқда бўлган тоғлар фиғон кўтарадилар.

Бу мисрада меҳнат сурони тоғлар афғонига ўхшати-

лади, ўша сурон кўкларга бориб етади. Шоир йнғилган тошларни ташиётган аробалар ғилдирагини осмон чамбарагига қиёс қилади.

Бу тасвирларда меҳнат жараёни тўла акс этган. Қурилишда хизмат қилаётган бинокорлар, усталар фаолияти бирма-бир кўрсатилган. Улар ҳаммаси аниқ бўёқларда берилган. Китобхон иш уюштиришдаги тартиб ва талабчанлик, иш кўламини ва суръати, ҳар бир меҳнат қилаётган кишининг ишини худди ўз кўзи билан кўраётгандай, ўзи шу қурилиш жараёнида иштирок этаётгандай бўлади. Фарҳоднинг ана шу қурилиш жараёнида фаол иштирок этишини, унинг ҳунармандлар ишига диққат-эътибор бериб кузатишини, ҳунармандларнинг ҳар бири билан ўша ҳунарга мос сўзлар айтиб сўзлашувни ва уларни руҳлантиришини шоир алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Навоий меҳнат жараёнини кўрсатишда ғоят изчилдир. У бирор майда икир-чикирларни ҳам қолдириб кетмайди, бу тасвирда схематизмга йўл қўймайди. Мана, Фарҳод отнинг бошини ҳунармандлар ишлаётган томонга сурди. Шаҳзоданинг яқинлашаётганини сезган усталар жуда жонланиб кетдилар. Шаҳзода ишлаб турган уста олдида узоқ тўхтамайди. У ундан тез бошқаси ёнига ўтиб кетади. Бу ўша ҳунарманднинг ишига ҳалал бермаслик ёки унинг ишини ортиқча кузатиб ўнғайсизлантирмаслик учун эди. Лекин Фарҳод ҳар бир ҳунарманднинг ишидан бохабар эди: шунинг учун унинг хабардорлик билан айтганлари ҳунармандларга меҳнат самарадорлигини оширишга туртки бўлади. Уста Қоран билан ҳамкорлик қилиб Фарҳод устанинг тош кесиш усулини ўргана бошлайди. Одатда, ҳар бир иш технологиясини муфассал кўрсатувчи Навоий бу ерда ўша ҳунарнинг тафсиллини баён этмайди. Лекин шоир, Фарҳод бу ҳунардаги сирасорни ўз идроки билан англаб олишини рўй-рост айтади. Бу ғоят муҳим белгидир. Шоир Фарҳоднинг чуқур тафаккури, унинг тезфикр экани, ҳар бир ниҳон нарсани дарҳол пайқай билишини алоҳида таъкидлайди.

Навойда Фарҳод қобилиятининг ана шундай тасвирига Ҳамид Олимжон ҳам аҳамият берган эди. У ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонига ёзган сўз бошисида бундай дейди:

«Нозик ва нафис сезгига, ўткир ва ихтирочи фикрга эга бўлган Фарҳод энг ёшлигидан меҳнат ва билимга ҳавас қўяди. Инсон фаолиятининг ҳар бир тури Фарҳод учун яқин ва ўздир. У ҳар ишгаки кўз солса, ўша ишнинг бутун ички ва ташқи, очиқ ва махфий сирларини дарҳол пайқаб олади».

Навой Фарҳоднинг бундай қобилиятини ифодалашда, фикримизча, яна маълум тарихий, сиёсий шароитни ҳам кўзда тутган. Чунончи, у ўзи мансуб бўлган сарой доираси ҳамда подшоҳ оиласидаги ҳукмрон кайфият билан ҳисоблашмай иложи йўқ. Подшоҳзодаларнинг оддий ҳунармандга шогирд тушиши, улардан бирор ҳунарни синчиқлаб ўрганишлари уларнинг олий насаби ва ва мавқеига тўғри келмас эди. Шоир ўзи мансуб бўлган муҳитдаги ана шундай шартлиликни ҳисобга олиши керак эди. Айни замонда яна у ўзи севикли қаҳрамонининг маънавий мукамаллиги, ақл-идрокини, подшоҳзодалардан устун даражасини ҳам кўрсатмоқчидир.

Кўриниб турибдики, бу масалада Навой ҳам атроф муҳит билан алоқада, ҳам Фарҳод хатти-ҳаракатлари тасвирида реал заминда туриб қалам тебратмоқда.

Ҳунарни тўла эгаллаган Фарҳоднинг ишлаш тартиби ҳам достонда барча икки-чикирлари орқали тасвирланган. Шаҳзода усталар билан бир қаторда ишлашга андиша қиларди. Ана шу шартлилик унинг ёлғиз ишлашини тақозо этар эди. Бу андишанинг икки томони бор. Биринчидан, юқорида айтилган шартлилик тақозоси. Иккинчидан, Фарҳод шунчалар унумли ишлар эдики, ҳамма билан барабар ишласа, у барча усталарни орқада қолдириб кетиши, уларни хижолатга солиши мумкин. Бу эса қаҳрамоннинг одампарвар ва камтарин характерига зиддир. Шунинг учун у ёлғиз ва пинҳон ишлар эди. 1

Қилиб бир дамда онча нш ниҳони,
Ки қилгай ўзгалар бир ойда они.

Бадиий меъёрни сақлаш мақсадида шоир Фарҳоднинг рассомлик ва бошқа ҳунарларни эгаллаганини умумий ифодалардагина айтиб ўтади.

Қаю сувратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очти чеҳра филҳол.

Бу ишни доғи оз фурсатда қилди
Анингдекким, керак алқисса билди.

Ул эвларга тугангунча ичу тош
Ҳам ўлди хорабур, ҳам бўлди наққош.

Буларни қўйки, ҳар устоди моҳир
Ки қилди санъатин ул эвда зоҳир.

Чу ҳар ён майли бирдам зоҳир ўлди,
Ул ншда устоди моҳир ўлди.

Характер белгилари. Достонда то XV бобгача Фарҳод характерининг баённигини кўриб келдик. XV—XVI боблардаги қурилиш тасвирида эса Фарҳодни ҳаракатда кўрамиз. XVII бобда ота ва ўғилнинг қуриб битқазилган қасрларда шодлик базми тузганлари ҳикоя қилинади.

Аммо базмда Фарҳод фаолсиз, фақат у гулранг май ичиб ўлтирганини кўрамиз. XVII бобда навонёна бадийят билан куйланган пейзаж тасвири ҳам, фасл базмлари ҳам қаҳрамон ҳолатида бирор ўзгариш ярата олмайди. Шоир бундан хулоса чиқариб ёзади:

Вале ул бермай ўз таъриға тағйир,
Нечук тағйир топқай нақши тақдир?

Демак, Фарҳод характерининг статик тасвири дostonнинг бошланиш қисмларида аниқ кўринади. У фақат қурилиш манзарасидагина ҳаракатда бўлади. Ушанда ҳам тасвирда шоир ҳикояси асосий ўрин тутати. Достон қаҳрамонининг ҳаракатдаги ҳолати XVIII бобда Хоқоннинг Фарҳодга ўз тахтини таклиф қилганида кўринади. Жумладан, Хоқон билан Фарҳоднинг тахт масаласи тўғрисидаги диалогда яққол намоён бўлади. Фарҳоднинг бу таклифга жавобан айтган сўзларида қаҳрамон характерининг асосий белгиларидан бири — унинг тахт, шоҳлик мансабига муносабати очиқ кўрсатилган. Яна, Фарҳоднинг шаҳзодалик фазилати, фарзандлик садоқати ҳам намоён этилган. Дастлабки сўзлар Хоқонга дуо, унга итоат изҳоридан иборат, Фарҳод Хоқон ҳокимиятига барқарорлик ва қудрат тилайди. Бу мисралар ҳам Фарҳоднинг юксак ақл ва заво, одоб ва эҳтиром эгаси эканини кўрсатади. Яна ўша даврдаги салтанат этикасидан хабардор қилади. Фарҳоднинг Хоқонга нисбатан ижобий муомаласи ва тахт эгаллашга салбий муносабати Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро ўғилларига қилаётган таъсир ва таълими эди. Тахт талашиб отасига қарши чиқаётган ва мамлакатга нотинчлик солаётган бебош ва урушқоқ шаҳзодаларга Навоий Фарҳодни ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

Фарҳод отасининг ёши улғайиб қолгани тўғрисидаги гапларига жавобан унга таскинли сўзлар айтади. Бу фикрлар ҳаётини мисолларга асосланган Навоийга хос ҳолат ишонarli ва таъсирли ифодаларда берилган. Тақдир тақозоси ёш-қарни олдида бир! Аммо оламда нимакин мавжуд бўлса, бирор нарса уни абадийлаштиради. Базми беагувчи машъалдан чиққан юз минг учқун сўнади, аммо шуъласи равшан бўлиб тураверади. Бўстонда юз минг ўт-ғиёҳ барбод бўлади, лекин бир озод сарв юз йил туради. Сел пайтида кўп тепаликлар текис бўлиб кетадилар, аммо Албурз тоғи ўз ўрнида қолаверади.

Кичикларга кичикдур умр асоси,
Улуғларга улуғроқдир қиёси.

У яна отасининг улуғлигини кўрсатувчи бир неча қиёслар келтиради. Пашша минг йил яшагани билан филнинг ишини қилолмайди; шахмат тахтаси қуруқ қолганда пиёда шоҳга чиқа оларми эди, қуёш мағриб сари ёшурса дийдор, «туман минг заррадин» бир нур чиқмайди. Фарҳоднинг отасига ҳурмат-изҳори Хоқонга фараҳ бағишлади.

Суруб бу нукталарни шоҳзода,
Атонинг шавқини қилди зиёда.

Аммо отаси ўз кўнглининг хушлиги Фарҳоднинг шу таклифни қабул қилишига боғлиқ эканини астойдил такорлагач, Фарҳод ноилож розилик билдиради.

Бу янглиғ кўрди чун шаҳзода сурат,
Қабул этмаклиги эрди зарурат.

Фарҳоднинг ана шу розиликни билдириб айтган сўзлари ҳам унинг хушёр фикри, тадбиркор ақлидан далолат беради.

Фарҳоднинг жавоби бундай:

Ки чун шоҳ узр манъин қилди билкул,
Манга не ҳадки қилғаймен тааммул.

Вале чун мен ҳақиру иш улуғдур,
Бу сўз арзин зарурат қилғулуғдур.

Чу мен бу чоққа тегру гофил эрдим,
Бу иш таклифидин фэриғ дил эрдим...

Бир-икки йил иноят айласа шоҳ
Ки хизматдин ўзумни қилсам огоҳ.

Шаҳ олинда ҳамиша ҳозир ўлсам,
Бу иш кайфиятига нозир ўлсам.

Яқин билсам ривожин ҳам касодин,
Танисам ҳам салоҳин, ҳам фасодин.

Кичикроқ иш бурунроқ бўлса таъйин,
Қилилса ҳар на саҳв ўлгонга талқин...

Фарҳоднинг бу жавоби чуқур тафаккурининг нишонаси, яна Навоийнинг ўз замондош шаҳзодаларига ўғити эди. Шоир соқийга мурожаатда ана шу хулосани яна қатъийроқ таъкидлайди:

Келтир соқи, менга бир жоми шоҳий,
Ки бўлғай ғам сипоҳининг паноҳи.

Қадаҳ шаҳлиғдин ортуқдур кўзумга,
Қилай зулм, элга қилғунча ўзумга.

Фарҳоднинг жавобини эшитган Хоқон ундан мамнун бўлди. У ўз ўғлини бор давлати билан таништириш мақсадида Фарҳоднинг «тутиб илгин хазойин ичра кирди». Навоий шоҳ хазинасидаги бойликларни бирма-бир тасвирлайди.

Сирли сандиқ дуч келганда Фарҳод уни очишни талаб қилади. Хоқон бунга рухсат бермайди. Хоқоннинг айтишига кўра:

Ки: бу сандуқ сиррин кимса билмас,
Қалиди йўқтурур, қўлфи очилмас.

Ани кўрдунг, билурнинг фикридин кеч,
Ки биз ҳам кўрдук, аммо билмадук ҳеч.

Отасининг жавоби Фарҳодни қониқтирмайди. У ҳар нарсани билишни истар эди. Фарҳоднинг бу истаги шунчаики ҳавасмандлик эмас, балки илм-фан қудратига ишончидан келиб чиқар эди. У отасига қараб

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Улум ичра манга то бўлди мадҳал
Топилмас мушкиле мен қилмағон ҳал.

XIX бобдаги бу диалогда Фарҳоднинг, у орқали Навоийнинг илм-фан қудратига ишонч ва ҳурмати кўриниб туради. Демак, Оина сирини билишга интилиш Фарҳод характерининг моҳиятидан келиб чиқади. Илмий билимларининг мукаммаллиги Фарҳодга илмий тафаккур маҳсули бўлмиш шу Оинанинг сирини ўрганишга қизиқиш уйғотади. Навоий ана шундай бадий усталик билан воқеаларнинг мантиқий бирлигини мустаҳкамлай боради.

Фарҳоднинг Мулкоро билан суҳбати (XX боб) ҳам шуни тасдиқлайди. Унда ўз қарорида қатъий турган, сўздан қайтмайдиган, аммо жуда одобли йигит образи гавдаланади. Фарҳод сафар ихтиёр қилгани тўғрисида бевосита отаси билан сўзлашишга андиша қилади. Бу истагини у Хоқонга вазир Мулкоро орқали билдиришга жазм этади.

Отасининг сафарга ўғли билан бирга боришлик тўғрисидаги қарори Фарҳодни мамнун қилади. Чунки Фарҳод ўзи ёлғиз йўлга чиқса, ота ҳам, эл ҳам беҳузур бўлар эди. Мақсади ҳосил бўлганидан шод Фарҳод «келиб Хоқонни доғи қилди хушдил».

Навоий ота ва ўғил ўртасидаги самимий ва ҳурматли

муносабатларни тасвирлар экан, у, умуман, шоҳ ва шаҳзодалар ўртасида шундай онгли ва одобли муносабатлар бўлиши кераклигини ўқдирган бўлиб чиқади.

Кўрсатилган шароитларда Фарҳод ҳаракатда, унинг характеридаги ижобий белгилар шоир таърифи орқали эмас, балки қаҳрамон фаолияти орқали намоён бўлмоқда.

Лекин Суҳайло билан учрашганда Фарҳод образи яна статиклик касб этади. Агар Навоий олдинги бобларда Фарҳод образига озми-кўпми ҳаракат бағишлаган бўлса, Суҳайло билан суҳбатда унга ҳеч қандай фаоллик бермайди. Бу шароит тақозоси билан бўлган. Чунки бу учрашувдаги асосий суҳбатдошлар Хоқон ва Суҳайло эдилар, Фарҳод гапга аралашмай одоб сақлаб туриши шарт эди. Суҳайлонинг Фарҳод қисмати тўғрисида башорат қилиб айтганлари Навоий фантазиясининг маҳсулларидир. Бу сўзлар Фарҳод образининг олдиндан белгилаб қўйилган статик хусусиятини оширади. Улар афсонавий ранга эга.

Жомасп Суҳайлога ёзиб қолдирганки, Чин мамлакатидан Фарҳод исмли шаҳзода чиқади. У Искандар тилсимини очади. Аммо йўлда ккки манзил бор. Улардан бирида оғзидан олов сочувчи аждар, иккинчисида эса Аҳраман дев туради. Суҳайло Фарҳодга бу ёвларни енгинида ёрдам кўрсатиши керак. Аждару девни енганидан сўнг Фарҳод катта хазиналарни қўлга киритиши ва уларни отасига тақдим этиши зарур. Фарҳод учун Суқрот билан учрашув ва Искандар Оинасига эга бўлиш кифоя. Суҳайло неча юз йилдан бери Фарҳодни кўришга мунтазир эди. Шуларни хабар қилиб бўлгач, Суҳайло Фарҳодга бир пидиш тўла ёғ беради. У ёғ жанг вақтида Фарҳодни аждар оғзидан сочиладиган олов таъсиридан сақлар эди. Фарҳод Аҳраманни ўлдиргандан сўнг унинг бўйнидаги кумуш лавҳани олади-да, Фарҳод ўша лавҳа ёрдамида тилсим ичидаги Жамшид жомини топади. «Рақамлар даврини айлаб мунаққаш» Суқрот турган жойни

аниқлашга шу жом ёрдам беради. Қолган гапларни Фарҳод Суқротдан эшитажак.

Кўриниб турибдики, Фарҳод ўз тақдирини белгилашда ҳеч қандай имконият ёки ҳуқуққа эга эмас. У туғилмасдан неча юз йиллар бурун Жомасп унинг тақдирини ҳал қилиб қўйган. Суҳайлонинг вазифаси Жомаспнинг айтганларини Фарҳодга етказиш эди, холос. Суҳайло Фарҳодга Жомасп тайин қилган ишларни амалга оширишда ёрдамлашиши керак. Аммо Жомасп ҳам, Суҳайло ҳам кўзгуни очгандан сўнг Фарҳоднинг бошига не савдо-лар тушажагини айтмайдилар.

Фарҳодга шундай қисматни тайин қилувчи, аслида Жомасп ҳам, Суҳайло ҳам эмас, балки Навонинг ўзидир. Шоир ўз қаҳрамонини энг эзгу истакларни амалга оширувчи, дунёда бор ёвузлик ва разилликни ер билан яқсон қилиб, севги ва садоқатни улугловчи оқил ва баҳодир бир зот қилиб яратди. Фарҳод тақдирининг Жомасп томонидан олдиндан белгилаб қўйиндиши бу фикрнинг шохидидир. Жомасп ҳам Заратуштранинг садоқатли мухлиси эди. У Заратуштра яратган «Авесто» китобидаги таълимотнинг энг зўр ва эътиқодли тарғиботчиси бўлган. Бу таълимотга кўра дунёдаги ёвуз кучларнинг бошлиғи Аҳраман билан эзгулик кучларининг сарвари Аҳуро Мазда ўртасида кураш боради. Бу кураш охири Аҳраманнинг ҳалокати билан яқунланади. Эзгулик мангу ғалаба қозонади. Демак, Аҳраманнинг мағлубияти ёвузликнинг йўқ қилиниши, эзгуликнинг абадий тантанасини билдирар эди. Фарҳод ана шу шарафли вазифани адо этишга даъват қилинган. Унинг шунга муносиб иқтидори ва қобилияти бор. Навоний Жомасп тайин қилган тақдир орқали Фарҳодни ёвузликни маҳв этувчи, эзгуликни доимий барқарор қилувчи куч сифатида тасвирлаган.

Фарҳод тақдирининг иккинчи қисмини эса унга Суқрот айтиб беради.

Фарҳодга аталган гапларини айтиб бўлгач, Суҳайло дунёдан ўтади. Хоқон, Фарҳод ва уларнинг одамлари

Суҳайлонинг жасадини кўз ёшлари билан ювиб, ўша масканда дафн этадилар.

Шундан кейин келадиган тун манзарасининг тасвирини Навоий юксак бадиийлик ва бўлажак воқеаларнинг шиддатли мазмуни билан боғлаб кўрсатади. Шоир ўқувчини Фарҳоднинг аждар билан қиладиган урушига тайёрлаб боради. Шоир оламнинг тун қоронғулиги билан ёпилишини аждарнинг дуди бутун борлиқни қоплаганига ўхшатади. Бу ўқувчида бўлажак уруш ва Фарҳод душманининг кучи тўғрисидаги тасаввур ва шу туфайли пайдо бўлган ҳаяжонни кучайтиради. Аждаҳо одатда хазиналар устида яшар ва уларни қўриқловчи каби тасвирланар эди. Шунинг учун шоир оламни ўз дуди билан қоплаган аждаҳони ер остига ботган қуёш хазинасининг соқчис сифатида кўрсатади. Қуёш тупроқ остига беркингач, ундан айру жаҳоннинг юзи қораяди. Оламни шоир шарқ поэзиясидаги машҳур сифатлаш: «вайрона» деб номлайди.

Чу дуд этти аён тун аждаҳоси,
Ешунди дуд аро олам фазоси.

Қуёш ганжи бўлуб туфроққа махфий,
Қарорди бу буюк вайрона сақфи.

Яна маълумки, хазина вайроналарда кўмилган бўлади. Шунинг учун ер остига ботган қуёш хазинаси тўғрисида сўз борганда «вайрона» (олам) шипининг (сақфи) қорайиши табиий ва жуда ўринли ишлатилган таъсир воситасидир.

Лирик чекиниш ҳам шу тасвир билан боғланади. Кеч бўлиши билан одамлар «ёрутуб айш дурри шаб чароғин, равона қилдилар ишрат аёғин». Бу ердаги тасвир изчиллиги диққатга сазовордир. Қуёш ботгач, оламни қоронғулик босгани жаҳон манзарасини кўрсатса, «айш шаб

чароғи»нинг ёқилиши ва «ишрат аёғи»нинг равон бўлиши кишиларнинг кечки маишатини билдиради.

XXI бобда шоир лирик чекиниш орқали катта ҳаётни умумлашмалар қилади. У кишиларни умр аждаҳоси ҳамла қилмасдан туриб «тириклик шомини» ғанимат биллишга, ҳаётни қадрлашга, уни хуш кечирришга даъват қилади.

Кел, эй соқин, қилиб ичмак азимат,
Тириклик шомини билгил ғанимат.

Май ич бирдам, тузиб ишрат асоси,
Чекардин бурна дам умр аждаҳоси.

Аждаҳо билан жанг. Достондаги воқеалар тизмасида фабуланинг изчиллиги тонг ёришуви манзарасида аниқ кўринади. Субҳ хазинаси кумуш лавҳа чиқарди. Қуёшнинг чиқишини Навоий унинг «тун ғоридан» чиқиб келишига ўхшатади. Эрталаб осмонда пайдо бўлган нурлар аждаҳо оғзидан чиққан тил — яллиғланувчи оловга қиёс қилинади. Аждаҳо билан бўлган жанг Фарҳоднинг фаол ҳаракатини кўрсатувчи ёрқин лавҳадир. Бу жанг ҳикояси борган бобда дастлаб шаҳзода мансуб бўлган доирадаги одоб-тартиб билан танишамиз. Фарҳод тарбия кўрган фарзанд ва интизомли жангчи сифатида иш тутайди. У жангдан олдин ювиниб, тозаланади, сўнг ота оёғига бош қўйиб дуо сўрайди. Отадан розилик олган, қурол-аслаҳа тутган Фарҳод қуёш нурида шундай товланар эдики, чарх уни офтобдан фарқ эта олмай қолди. Шоир унинг бу ёрқинлигини аждаҳонинг дамидан таралган қоронғуликка қарама-қарши қўяди. Бутун дашт аждаҳо дамидан қорайган; бу зулмат айрилиқ кунлари каби қора. Гарчи Фарҳод нафис қалб эгаси, ғоят таъсирчан, кўзи ёшли, дили ғамли бўлса-да, у бениҳоя мард, қўрқмас ва шиддатли жангчи эди. Атрофни ўраган ваҳшат ичиде Фарҳод тишини маҳкам тишлаб, нима бўлаётганига зар-

рача парво қилмасдан олдинга борарди. Мана, аждаҳонинг қора ғори кўринди. Фарҳод шаҳдам ғор ичига кириб борди. Навоий Фарҳод ва аждаҳо ўртасидаги курашни зиддиятларга тўла ифодаларда тасвирлайди. Аждаҳонинг бало каби ёпирилиши, дўзах оловидан изтироб етказиши бу мудҳиш вужуднинг маҳобатини кўрсатади. Аждаҳонинг нафасидан пора-пора ўт сачрайди. Унинг ҳар бир учқун дунёни куйдириб юборгудек, дами касофат булутининг сингарини, чақин ўтларини офат чақмоғидир. Аждаҳонинг бадани ранжу бало тоғи каби, оғзи эса ўша тоғдаги ғорга ўхшайди. У ғордан ўту тутун чиқади. Аждаҳонинг ўзи тоғ ичида тургандек (Навоий бу ерда вулқонли тоғни кўзда тутган бўлиши мумкин. А. Қ.). Унинг танаси тоғдек чўзилган бўлса-да, сел каби беором. Аждаҳо тоғ сингарини бўлса ҳам, бошини тумшукқа, ҳатто оддий бир қора тошга ўхшайди. Унинг икки кўзи ёнаётган нефть булоғини эслатади. Бурни ваҳшат тапуридир, балки «танурини йўқки, нафт ўтига мўри». Тўрт панжасини етти осмонга зарба бергудек. Ҳар панжасининг тирноғи беш дос (ўроқ), қаттиқликда улар олмос кабидир.

Қуйруғини ҳар силкитганда қўзғолган чанг оламини қорайтириб юборади. Шундай даҳшатли бир вужуд Фарҳодни кўргач, «ғазабдин қолмайин сабру қарори» оғзини бало дарвозасидек, балки дўзах оташгоҳидек очиб, унга ўт пуркади. У гўё ўз ҳарифини бу ўтда пишириб еб, иштаҳасини очмоқчи, сўнгра барча қўшин аҳлини еб битирмоқчи эди. Навоийнинг Фарҳоди ана шундай мудҳишликлар қоринмасини бўлган аждаҳога қарши ёлғиз жангга чиққан оддий инсон эди.

Навоий бу жанг тасвирида қўпол ва бесўнақай кучдан илм ва тафаккурнинг устун туражагини кўрсатади. Аждаҳонинг сочган ўтлари Фарҳодга таъсир қилмади. Чунки Фарҳод Суҳайло берган ёғ билан танасини бу ўтдан ҳимоя қилар эди. Олимнинг кашфиёти олдида аждаҳо олови ожиз қолди.

Энди аждаҳо Фарҳодни ютиб юбормоқчи бўлади. У

оғзини кенг очганда Фарҳод катта ёғочни унинг оғзига тутди. Аждаҳонинг оғзи шу хода тиркалганча очиқ қолди. Шунда Фарҳод ўқ узди. Ўқ аждаҳо танасини худди кабоб сихи қўй танасини тешгандай тешиб ўтди. Аждаҳо пуркаган ўтлар унинг ўз танасини ўртамоққа бошладилар. Шундан кейин аждаҳонинг аҳволи ўзгара борди. Фурсатдан фойдаланиб Фарҳод уни тиг билан бир неча бор яралайди.

Кўриниб турибдики, Навоий Фарҳоднинг аждаҳо билан курашини тафсилий равишда кўрсатади. Аждаҳонинг даҳшати ўқувчи кўз олдида аниқ гавдаланади. Бу ёвузликнинг тимсоли, унинг қанчалар нафратли ва баҳайбат эканини билдирар эди. Унинг қудрати қаршисида Фарҳод ожиздек кўринади. Навоий ҳам Фарҳод ғалабасини тезда айтиб қўя қолмайди, у аввал аждаҳонинг ҳамлаларини бирма-бир ҳикоя қилади. Аждаҳо билан Фарҳоднинг кураши ёвузлик билан эзгулик ўртасидаги кураш эди. Эзгулик тафаккур, ақл ва тадбиркорлик ёвузлик, ғазаб, қўпол куч ва бадкирдорликни ер билан яксон қилди. Демак, Навоий бу ерда Фарҳоднинггина эмас, балки инсоннинг ёвуз кучлар устидан ғалабасини куйламоқда. Чунки инсон ҳамиша эзгуликка хизмат қилиши керак.

Ниҳоят, Фарҳод аждаҳо яшаган ғорга кириб келади. Бу ерда бир тошдаги ёзувда хазиналар тўғрисида маълумот бор эди. Ундан фойдаланиб Фарҳод барча хазиналарни қўлга киритди.

Аждаҳо билан курашга отлангандан бошлаб то ғалаба қозониб бу хазиналарни эгаллагунгача Фарҳод ёлғиз ҳаракат қилди. Демак, барча ўлжа унинг ўзига тегишли эди. Аммо Фарҳод бутун бойликларни Хоқонга ва Мул-корога тақдим этади. Улар эса бу давлатни қўшинга улашадилар.

Қўлга киритилган хазиналарга муносабат Фарҳод характерининг муҳим белгисини кўрсатади. Фарҳод ҳеч қачон бойлик, давлатга хирс қўйган эмас. У қўлида ни-майки бўлса, ҳаммасини одамларга бағишлайди. Бу —

Навоий дидактикаси ва таълимнинг бош хусусиятларидандир. Мутафаккир шоир Фарҳод хатти-ҳаракати орқали шу таълимни тарғиб этмоқда.

Фарҳод аждаҳо хазинасидаги қилич ва қалқонни ўзига қолдирди. Чунки у ҳали эзгу мақсадларни амалга ошириш учун кўп ёвуз кучларга қарши курашajak!

Аҳраман билан олишув. Навоий Фарҳоднинг Аҳраманга қарши курашга боришини ҳам ёрқин ифодаларда, барча икир-чикирларига аҳамият берган ҳолда тасвирлайди.

Шоир олдин ўқувчини Аҳраманнинг жойлашган ўрни, девнинг ташқи кўриниши билан таништиради. Бу тасвирлар бадиятга бой. Муболағали ифодалар кўп. Аҳраманнинг бешаси (ўрмони) на бош ва на охирга эга. Бунда дарахтлар боши фалакдан ўтиб кетади. Бу бешанинг тоғи буткул девлар макони, шамоли бошдан-оёқ даҳшатлидир. Бу дарахтлардаги ҳар бир барг восвос ойнасидирки, ундан ақл ўз ҳушини йўқотади. Улар ичидаги ҳар бир жонивор дев каби турли шаклларда ҳунар кўрсатади. Ариғида ётган тошларни кўрган киши худди кесилган бошлар ётипти, деб ўйлайди. Бу тасвирлар ўқувчига шу бешада хилват тутган девни тасаввур қилишда ёрдамлашади. Шундай мудҳиш жойда, ўшандоқ даҳшатли, баҳайбат наҳс вужуд яшаши турган гап. Аҳраманнинг бошдан-оёғи заҳр билан тўла, юзининг қоралиғи малоллик шоми кабидир. Бўйининг узунлиги қиёмат куни янглиғ чексиз. Аҳраманнинг бундай нафратли ифодаларда кўрсатилиши Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», «Маҳбул-қулуб» каби асарларидаги феодал корчалонларнинг танқидий тасвирини эслатади.

Навоий Аҳраманнинг жирканч қиёфасини, башарасини очиб ташлар экан, айни замонда ўз замонасидаги аҳраманваш разилларни ҳам фош этади, бу ёвузлик тимсолнинг прототипларига қаҳру нафратини билдирди.

Аҳраманнинг қуроли Фарҳод қуролидан кўра ҳайбатлироқ. Унинг қўлидаги стун худди минорага ўхшайди.

У стуннинг учига бир тоғ парчаси ўрнатилган. Бу гурзи билан бир урганда Албурз тоғи тупроқ бўлиб кетиши мумкин.

Аҳраман яшамоқда бўлган маскан, бу девнинг қасри, ўзининг ваҳимали кўриниши, қўлидаги даҳшатли қуроли, борингки, бу девга онд ҳамма нарса шу бешага яқинлашган ҳар бир вужуднинг муқаррар ҳалок бўлишидан нишон берар эди. Бу ўрмонда эсанг шамоллар шу фожиадан огоҳлантирар, жами ўт ва ўсимликлар бу фалокатдан ҳайиқтирар эди. Аҳраманнинг ўзи эса ўз кучи ва қудратига ғоят ишонар, унга қарши отланган барча жонли нарсани йўқ қилиб юбориши аниқ деб ҳисоблар эди.

Аҳраман шиддатининг шунчалар тасвири қаршисида Фарҳод оддий бир жангчи сифатида намоён бўлади. Аммо Фарҳод шунчалик ёвуз кучни енгилга ишончи комил. Чунки у инсон. Инсон эса ҳар бир мавжудотнинг сарваридир. Фарҳод хизматида унинг илм-ҳикмати турибди. Ёвузлик тимсоли бўлмиш Аҳраман билан курашда Фарҳоднинг қозонажак ғалабаси инсоннинг дев устидан, эзгулик ва хайрнинг ёвузлик ва тубанлик устидан ғалабаси бўлади. Навоий бу ғалабанинг муқаррар эканига ишонар эди. Шунинг учун шоир бу зафарни юксақ бадний ифодаларда тараннум этади.

Аҳраман ўз гурзисини Фарҳод сари улоқтирганда қаҳрамон йигит қалқон остига беркинади ва қилич билан уриб у гурзини чилпора қилиб ташлайди. Гурзидаги тош сە аузилиб Аҳраманнинг ўз бошига тушади. Аҳраман ғазабдан ўтдек ёниб кетади. У «тутиб бош қасрига бўлди равона». Сўнгра дев аввалгидан ҳам оғирроқ тошни олиб, уни яна қаттиқроқ «қаҳру кин» билан Фарҳодга отади. Лекин Фарҳод уни ҳам қилич билан чопиб майдалаб ташлайди. Фарҳоднинг бундай баҳодирлигига ҳатто чарх ҳам қойил қолади.

Аҳраманни енгган Фарҳод мазкур дев қасрига кириб келади. Унинг қўлида «дев чопқон тиғи хунрез». Гарчи бу қурол бундан буён Фарҳодга керак бўлмаса-да, ушбу

ифода тасвирнинг аниқлигини оширишга хизмат қилади.

Навой Фарҳоднинг ҳар бир жанги сўнгида уни бирон-бир мукофотга сазовор этади. Чунончи, Суҳайло берган дори ёрдамида Фарҳод аждарни енгди. Сўнг аждар хазинасидан қилич ва қалқон топди. Улар ёрдамида Фарҳод Аҳраман дев устидан ғалаба қозонди. Аҳрама хазинасида эса Сулаймон ҳотамини қўлга киритди. Демак, бу ҳодисалар шунчаки саргузаштлар эмас, балки бир-бирига мантиқан боғлиқ, бир-бирини давом эттирувчи воқеалардир. Навоий ўз асари сюжет чизиқларини шундай мустаҳкам алоқадор бўғинлардан тузган. Бу юксак бадийликнинг муҳим кўринишидир.

Фарҳоднинг жасоратини аниқ кўрсатиш мақсадида шоир қўшинга ҳаракат бермайди. Хоқон ва қўшин фақат кузатувчи ва гувоҳ сифатида воқеаларда иштирок этадилар. Аммо шундай фон бўлмаганда бу жасорат лавҳаларининг бадий тасвири бунчалик таъсирли бўлмас эди.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг шахсий мардлиги, жанговарлигини кўрсатувчи лавҳалар қаҳрамон характеридаги ана шу белгиларни намоён этиб туради. Бундан ташқари, Фарҳоднинг мардонавор жанглари ва қўшиннинг ҳаракатсизлиги воқеаларда ҳаёт кўринишлари аниқ акс эттирилганини кўрсатади. Чунки ўша замондаги урушларда қаҳрамонлар олдин яккама-якка олишганлар. Фарҳод ўз ғанимлари аждар ва Аҳраманни ана шундай жангда енгиб чиқди.

Фарҳод қўлга киритган Аҳраман хазинасини отасига ва Мулқорога тақдим этади. Хурсандлик базми бошлади.

Шоир ҳам ўз қаҳрамони ва унинг сафдошлари билан бирга ғалаба базмида иштирок этади. У нафс девини банд қилмоқчи, Аҳраман мағлубиятининг узил-кесил эканини билдириш мақсадида унинг бошидан ясалган пиёлада май ичиш истаги бор. Навоийдек гуманист зот Аҳраманнинг бош суягидан май идиши ясалишини истар

экан, шоирнинг ёвузликка қарши қанчалар муросасиз душман эканига яна бир бор ишонамиз. Нафс девига ҳам шоир ана шундай ёвузлардан бири деб қарайди. «Фарҳод ва Ширин» достонининг йнгирма тўртинчи бобида ҳам Фарҳод саргузаштларига онд ҳодисалар давом этади. Шоир энди ўз ғаҳрамонининг афсонавий шахс — Хизр билан учраштиради. Фарҳод Хизрнинг маслаҳатларига амал қилиб занжирбанд шерни енгади, темир дарвозали қўрғонни забт этади, темир ўбчинли қўриқчининг кўксидаги ойнага ўқ отиб, уни мағлуб қилади. Искандар тилсими ва жомини қўлга киритади, ўлжа қилган хазиналарини эса, отаси Хоқонга тақдим этади.

Хизр билан учрашув. Шунини айтиш керакки, Хизр образининг достонга киритилиши унга афсонавийлик ёки илоҳийлик элементларининг киритилиши эмас, балки достоннинг асосий мавзун — севгини улуғлашдир. Фарҳод севгини юксакларга кўтариш учун дунёга келган. Унинг қисмати шу севги билан боғлиқ. Навоий севги хизматига барча зўр кучларни хизмат қилдиради. Жомасп, Суҳайло каби олимлар Фарҳодга ёрдам кўрсатадилар, унинг жасуруна фаолиятида кўмакчи бўладилар. Шуларнинг йўл-йўриғига риоя қилиб Фарҳод ёвузлар устидан ғалаба қозонади. Навоий Хизр образини ўз достонига киритар экан, мусулмон шарқида машҳур бўлган бу кучни ҳам ишқ ва ошиқлар мададкорига айлантиради. Хизр абадий ҳаёт тимсолидир. Демак, севги шу абадий ҳаётийлик кўмагида ғолиблик касб этади. Ҳаёт ва севги — бир бутун. Ҳаёт севги билан барқарор, у севгига хизмат қилади. Хизрнинг Фарҳодга учраши, унга мақбул ўғитлар бериб ғалабага йўллаши эпизодининг моҳияти шунда.

Фарҳоднинг тилаги Искандар тилсимини қўлга киритиш эди. Хизр эса Искандар билан биргаликда ҳаёт сувини қидирган. Демак, Искандарга онд тилсим тўғрисида Фарҳодга фақат Хизр хабар бера олар эди, холос. Бу тўғрида Хизр Фарҳодга бундай дейди:

Ки эй фарзанд, гамдин баргарон бўл,
Бу ишким коминг ўлмиш, комрон бўл.

Мени Хизр англаким, туттум йўлингни,
Ки то бу йўлда тутқоймен қўлингни.

Сикандар бирла чуи меҳнатға туштук,
Тилаб ҳайвон суйин зулматға туштук...

Фарҳод Хизр маслаҳатларинга амал қилиб, барча қийинчиликларни енгади ва Искандар тилсими, ундаги Искандар жомини қўлга киритади. У Искандарнинг «жаҳон очмоқдаким, кўп ранж топиб, валекин ҳарне нақду ганж топиб» йиққан хазиналарини ўлжа қилади ва уларни отасига тақдим этади.

Бу бобда баён қилинган воқеалар ҳам Фарҳоднинг шахсий жасорати, оқилона иш тутиши, саҳийлиги, фарзандлик садоқати, донолар унинг хизматида бўлишларини кўрсатиб турибди.

Навоий саргузаштлар ҳикоясини қилганида меъёр туйғусини қаттиқ сақлайди. У катта воқеаларни ғоят сиқик мисраларда келтиради. Бадний тасвир воситалари фавқулудда образлар орқали берилади. Чунончи, бир қўрғоннинг бўшлиғи «кийнсиз эл кўнгли каби холий» экани орқали билдирилган. Гарчи бу ўхшатиш кутилмаган шароитда ишлатилса-да, у ғоят ўринлидир. Унинг таъсир кучи ҳам шунда. Фарҳод ўбчинлик қўриқчилар билан курашганида уларнинг бошлиғи кўксигади кўзгуни нишонга олади. Фақат шундагина уларнинг барисини бирданга ҳалок қилиш мумкин эди. Навоий бу ҳодисани қуйидагича тасвирлайди:

Чу тортиб новакин айлаб даранги,
Анингдек урди кўзгуга ҳаданги,

Ки маҳбуб урғай асраб гамза чоғин,
Муҳиб кўксига қўйғон эски доғин.

(Таъкид меники. А. Қ.)

Фарҳоднинг ўша кўзгуга отган ўқининг кучи ва таъсирини шоир севгили ёрнинг гамза чоғида ўз ошиқининг ярадор кўксига етказган зарбасига ўхшатади. Бу зарба ҳалок этмай қўймас эди. Гарчи бундай қиёс Фарҳод билан ўбчинли рақибга ҳеч хос бўлмаса-да, зарбанинг кучи ғоят ишонарли равишда тасвирланган. Бу яна шоирнинг кўнглида ишқ тасвири ҳамиша барқарор эканидан дарак беради.

Саргузаштлар тасвирига бағишланган ҳар бир боб ўша кун кечқурун ўтказиладиган зафар шодиёналари ва соқийга хитоб ила тугалланади. Навоий бу тасвирларни саргузаштлар билан моҳирона боғлайди. Чунончи, XXIV бобда шоир кеч қоронғуси тушаётганини бундай кўрсатган:

Қамар Фарҳод чун кўргузди жисмин,
Бузиб кундуз ҳисорининг тилисмин.

Сикандардек кириб зулматга хуршед,
Тилисм ичра ёшунди жоми Жамшед.

Соқийга мурожаат ҳам шу йўсинда тузилган. Шоир соқийдан унга Жамшид жомида май туттишни сўрайди, токим у Сикандар кўзгусини майда кўра олсин:

Кел, эй соқи, тузуб ишрат мақомин,
Қуюб май тут манга Жамшед жомин.

Сикандар кўзгусин май айлаб ифшо,
Қилай Жамшиднинг жомин тамошо.

Сукрот билан мулоқот. Фарҳод саргузаштларининг

яқунловчи ва кульминацион қисми унинг Суқрот билан учрашувидир. Навоий бу ҳикояни воқеаларнинг энг охирига қўйгани ҳам тасодифий эмас. Фарҳод аждарни ва Аҳраманни сизди, Искандар тилисмини қўлга киритди. Аммо кўзланган мақсади — Искандар Оннасининг сирини ҳали ечиб улгурганича йўқ. Бу мақсадга у фақат илм-ҳикмат ёрдамидагина эришиши мумкин. Жомасп, Суҳайлолар каби Фарҳодга бу мақсад йўлида Суқрот раҳнамо бўлади. Барча олимлар Фарҳодни Суқрот сари йўллайдилар, барча жанглар Суқрот билан учрашув ниятида амалга оширилади. Ғалабалар туфайли ўлжа қилинган хазиналар эса бу курашлардаги жасорат ва зафар мукофоти эди, холос. Энди Фарҳод энг олий даражага — Суқрот суҳбатига мушарраф бўлади. Суқрот жамолидин ёйилган нур оламга ёруғлик бағишлайди. Унинг илмий асбоблари эса осмон варақларидан, жадвали эса қуёш жирмидан (қуёш шакли, жуссаси) иборатдир. Фарҳод илм-ҳикматни тўла эгаллаганлиги туфайлигина Суқрот жойлашган ғорни топа олади. Навоий бу ҳолни муфассал тасвирлаган. Хоқон, Фарҳод ва Мулқоро ўз одамлари билан бирга тоғ яқинига келганларида Суқрот ғорини топишнинг ғоят мушкул эканини тушунадилар.

Шунда Фарҳод:

Дедиким: ҳозир айланг жоми Жамни,
Ки эл кўнглидин олсин бу аламини.

Фарҳоднинг олимлик фазилати ана шунда аниқ кўрилади. Фарҳод аввал жом орқали офоқни текшириб чиқадди. Сўнгра у етти иқлимни бирма-бир кўздан кечиради ва ниҳоят, юнон мулкини топади. Шундан сўнг Фарҳод ҳозир етишганлари тоғни аниқлайди, ундаги ғорларни бирма-бир кўздан кечиради ва охири Суқрот ғорининг қаерида эканини билади. Демак, Навоий тасвирлаган бу жом дунё тасвирини муфассал кўрсатувчи улкан глобус эди. Бу жом яна машъал каби нур ҳам сочар эди. Фар-

ҳоднинг фармонига кўра ўша жомдан машъал сифатида фойдаланиб, кишилар ғор ичига йўл олдилар.

Илм ва ҳикмат аҳлининг олий даражадаги эҳтиромига сазовор эканини Навоий Суқрот тасвирида жуда ишонarli ва таъсирли сувратда кўрсатган. Бунга кўра шундай буюк олимни илм қадрига етган ҳар ким сидқидил билан ардоқлаши ва унга таъзим қилиши табиийдир. Мана, Суқротнинг Навоий қалами билан битилган тасвири: У (Суқрот) ғорнинг бир бурчагида ўлтирибди. Гўё у қуёшу, дунё ҳакими шогирдидир. «Жисмидан покиза руҳ, шахсидан улуғ ақл намоён» (П. Шамсиев талқини). У жаҳондан тоғ каби этак тортган, балки тоғ ўз ўрнида тебранмай тўхтаган. Сафоси лаъл сингари равшан, кийими ўша лаъл устидаги чўпак каби. Бу чўпак осмонда жаҳон акс топган, ёки у ниҳон жисмидаги тоза жондир. Унинг кўнгли бир денгиздирки, унда аввалдан охиргача ҳамма нарса ўз инъикосини топади. Бу денгизда дур тўла садафлар, улар осмондаги юз минг юлдузларга ўхшайди. Юзида илоҳий нур мавжуд. Табиати фалакдек сайр этувчи, жисми эса бир ерда турғун, осмони ҳакимлик зотидан ҳувайдо, илм шукуҳи унинг рухсорида пайдо. Ана шундай, зот Фарҳодга йўлбошчи, унинг устоз маслаҳатгўйдир.

Навоийнинг Суқрот таърифидаги сўзлари Жомий тўғрисидаги таърифига ўхшаб кетади. Навоий ўз тасавуридаги энг ҳурматга сазовор, энг олимақом фазл эгаси бўлмиш бир зотни Суқрот образида тасвирлаган. Навоийнинг ҳаётда шундай деб билган кишиси эса Жомий эди.

Суқрот билан Фарҳод суҳбати дostonнинг иккинчи қисмидаги воқеаларнинг бошланшидир.

Суқрот Фарҳодга кўп илтифот кўрсатди. У

Деди шахзодани: келгил яқинроқ,
Ўзига қилди ҳамрозу қаринроқ.

Кўзин очиб жамолин яхши кўрди,
Басе дилжўйлуқлар бирла сўрди.

Сукротнинг Фарҳодга айтган сўзлари «Фарҳод ва Ширин» достони ғоясининг изҳори. Навоий дунёқарашининг туб мазмунини билдирувчи фалсафий умумлашмалардан иборат.

Жаҳон фонийдир. У ҳақиқат аҳли учун бир зиндон. Агар инсонга Сикандар мулки зоти ва Нуҳ ҳаёти насиб бўлса ҳам, у инсоннинг дунёдан кетиши мутлақ аниқ.

Чу кетмоқлик керактур, бот, агар кеч,
Ҳамул давлат била бу умр эрур ҳеч.

Шундан сўнг Навоий инсон ҳақ амрига бўйсуниб кераклиги, ҳақиқий маҳбуб ҳақнинг ўзи, унинг васлига интилиш зарур деган фикрларни билдиради. Бу ўша замонда ҳукмрон мавқеъга эга бўлган ижтимоий мафкуранинг мазмуни эди. Шунинг учун шоир уларни эслатиши шарти бўлган. Аммо Навоийнинг бу ердаги мақсади ўша эътиқодни таъкидлаш эмас, балки чин севгининг мазмунини тушунтириш эди. Бу мақсадга эса шоир ўша дебочасиз кириша олмас эди.

Мана, Навоийнинг Сукротга Фарҳодга насиҳат ва башорат билан бундай дейди:

Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршиди ховар.

Мажозий ишқ (эркакларнинг аёлларга, аёлларнинг эркакларга, яъни инсонларнинг инсонларга муҳаббати) тонгги ҳақиқий ишқ (оллоҳга муҳаббат)нинг қуёшидан нур топади. Демак, Навоий чин инсоний севгини шундай улуғлайдики, уни илоҳга муҳаббат билан боғлайди, унинг нури билан чароғон деб изоҳлайди.

Сукрот билан учрашув Фарҳодни яна бир фазлга эга

қилди. Олим Фарҳодга бир дуо ўргатди. Бу дуо уни ҳар қандай балою бандлардан озод қилар эди. Яна Суқрот тушунтирдикки, Фарҳод ўбчинликнинг кўксигади кўзгуни чилпарчин қилгач, Чиндаги Оншанинг кўзи очилган эди. Энди Фарҳод Чинга қайтиб ўша Оннага боқса, бошига тушадиган ишларни кўра олади. Суқрот Фарҳод тақдирга онд гапларни айтиб бўлгач, унга шундай мурожаат қилади:

Чу мен ҳам қилдим охир хайр бодинг,
Муродим буки, етказ ул муродинг.

Ҳужуми ишқ туғёнида гоҳи,
Соғинғойсен мени ҳам тортиб оҳи.

Шундан сўнг Навоий Суқротнинг жаҳондан кўз юмганини ёзади:

Чу доно чекти бу ғоятга сўзни,
Бас этти сўзни доғи, юмди кўзни.

Шундай қилиб, тарих ва дунёнинг энг мўътабар олим ва фозиллари Жомасп, Суҳайло, Суқрот Фарҳоднинг туғилишини орзиқиб кутадилар, Фарҳод дунёга келгач, унга севги одатини ўргатадилар, бу йўлдаги барча оғирликларни енгиб, «тариқи ишқ ичинда яхши от» қолдириши ҳақида таълим берадилар. Улар ана шу эзгу истакларининг амалга ошиши — чин севги қаҳрамонининг бунёдга келишидан умидвор бўлиб Фарҳодга ишонч билан дунёдан ўтдилар. Шу олижаноб орзулар, юксак интилишлар ҳаммаси чин инсоний севгининг тантанасига қаратилган эди. Фарҳод ана шу тантанани таъминла-яжагига ўша улуг зотлар ишонар эдилар. Улар қатори Навоий ҳам шунга ишонар эди. Чунки бу севги ғалабаси юксак инсонийликнинг улугвор тантанаси бўлар эди.

Оинада ёр тимсоли. Достоннинг олдинги қисмида

Фарҳодга буюк севги қисмат бўлгани айтилган эди. Эндиги бобларда бу қисматнинг жорий бўлиши кўрсатилади. Ингит бошига тушган ишқ савдолари унинг кўзуга назар солишидан бошланади.

Гарчи Оинада Фарҳод кўз ўнгида намоён бўлган манзара муҳтарам китобхонларга мактаб йилларидан бошлаб таниш бўлса-да, мен бу муҳим воқеани такрор эслатмай ўта олмайман. Уни ҳар қанча такрорласангиз ҳам таъриф ва таъсири камаймайди.

Бир дашт. Унинг саҳнида дард сабзаларидан бўлак ҳеч нарса йўқ. Гиёҳлари занглаган наштар сингари, гули эл қонидан ранг тутган. Буралиб ўсган сунбуллари-нинг ҳар бир банди қарору ҳушни овлашга қўйилган камандлардир... Бу водийнинг чеккаси ҳажр тоғи каби қаттиқ тоғлар билан ўралган. Бу тоғлар оёғини ерга маҳкам қўйиб, бошини эса фалакка сир айтмоқ учун баланд кўтарган. Фалак у тоғларнинг вазиятини тўловий этиб (чўзиб) жаҳон денгизига лангар этган. Бу тоғ бағрида бир гуруҳ одам ариқ қазмоқдалар. Шулар орасида бир йигит айниқса ғайрат билан ишламоқда. Бирдан узоқдан бир гуруҳ одамлар кела бошлайди. Улар орасида бир моҳипайкар от устида келмоқда эди. Унинг ҳамроҳлари эса ғоят гўзал парирухлар эдилар. Ҳар бирининг

Жабинлар гул-гулу кирпиклари хор,
Қабоглар кенг-кенгу оғизлари тор¹.

Улар гўё ой атрофини ўраган юлдузлар каби эдилар. Бу «шоҳу сарвар гулғузори», «тамошо айлаю ҳар сорн

¹ Шу ифода Навоий учун жуда ёқимли бўлган. Шонр уни икки бор (бу ерда ва... Фарҳоднинг Ширин қасрида меҳмон бўлгани тўғрисида сўз борганда) такрорлайди. «Садди Искандарий»да эса Хоқондан Искандарга юборилган совғалар тўғрисида ҳикоя қилганда... яна шу ифодани келтиради. Шу байт «Муҳокамагул-луғатайн»да ҳам бор. А. Қ.

боқиб, қаёнким боқиб, ўтлар элга ёқиб» тоғ қазувчи йигитга яқинлашади. Йигит бу паричеҳранинг рухсorigа қараган заҳоти ҳушидан кетиб йиқилади.

Шундай қилиб, дostonга Ширин образи кириб келади, Фарҳод билан Ширин ўртасидаги оташин, пок, самимий севги қиссаси бошланади. Ҳозиргача Фарҳоднинг ҳолати бўлажак муҳаббат дostonининг дараги туфайли ғамгинлик ва паришонлик касб этган эди. Унда шу севгига интизорлик, унга муносиб бўлиш ҳозирлиги ҳукмрон эди. Ойнадаги учрашув шу йиллар давомида йиғилган туйғуларни бирдан рўёбга чиқарди, уларнинг беқиёс ҳалок этувчи қудратини ҳаракатга келтиради. Табиатан энг покиза ва олижаноб севгига қодир этиб яратилган бу зот энди ўз ўрнини топади. У чин ошиқ, муҳаббатда фидокорлик ва садоқат рамзи сифатида инсоният қалбидан жой олади. Бу шарафли ва уқубатли қисматни Фарҳодга Ойнадаги Ширин тимсоли бағишлайди. Аммо ҳали Ширин Фарҳод тақдиринга фақат руҳ, суврат сифатидагина ништирок этмоқда, холос...

Кўзгу воқеаси барчани саросимага солиб қўйди. Ҳоқон, Фарҳоднинг онаси, бутун сарой аҳли беҳуш ётган йигит атрофида парвона эдилар. Фарҳод характеридаги олижаноблик, назокат ана шу ҳикояда ҳам аннқ кўрсатилган. Фарҳод ҳушига келгач, шароитни тadbиркорлик билан таҳлил қилади. Агарда шоҳ унинг бу телба аҳволдан огоҳ бўлиб, уни қўриқлаб туриш учун одамлар таъмин қилса, нш яна мушкуллашади. Мабодо уни деовна ҳисоблаб занжирга солсалар, унда не бўлади? Жунун тарқагандан кейин уни билдирса, ким бу гапга ишонар эди? Шу мулоҳазалардан кейин Фарҳод ўзини қўлга олишга, ақл-tadbир билан нш тутишга қарор қилади. Фарҳод севги ўтида борган сари кучлироқ ёниб борарди. У ҳажр хунобасин ютиб, юзлари сарғаяди, аммо ўз дардини яширин сақлайди. Бу аҳволнинг ҳикояси XXVII бобда келтирилган. Бу бобда баён этилган воқеалар Фарҳод характериининг айрим хусусиятларини очишга

хизмат қилади. Навоий Фарҳоднинг ишқ изтиробидаги мушкул ҳолатини ўзи суйган кундалик воқеаларга нисбат орқали намоён этади. Фарҳод кўнглида ёнаётган ишқ алангаси уй ичида ёнаётган ўтга ўхшатилади.

Фалак оқшом пайти қуёшни кўрмайди, аммо унинг фироқида юлдузлардан иборат кўз ёши тўқади. Лола гунчаси зоҳир бўлганида кўксиди доғ бор эди. У очилганда ўша доғи маълум бўлади. Фарҳод ишқ ўтини унинг устига хашак ёпиб бекитмоқчи эди, аммо чеккан оҳлари, тўқаётган кўз ёшлари пинҳон дардидан элни огоҳ қилмоқда.

Бу ташбиҳ ва мисоллар Фарҳод характеридаги ирода, андиша, ҳаёдан дарак беради. Навоийнинг ёш қаҳрамонини ўз ҳолатининг мураккаблигини тушунар эди. У Оинадаги сувратга ошиқ бўлган. Бу сирни бошқаларга билдиришдан у ибод қилади. Аммо билдирмай илож йўқ. Унинг телбанамо ҳолати уни ошкор қилиб бормоқда. Фарҳоднинг мулоҳазалари, уларни келтириб чиқарган шароит чин ҳаётини шаронгдир.

Денгиз сафари. Навоий воқеалар ривожидаги мантикий боғлиқликка катта аҳамият беради. Фарҳоднинг ҳолатидаги савдойилик ошиб кетавергач, Хоқон ташвишга тушиб қолади. Табибларнинг маслаҳатига кўра Фарҳодни нами кўп ерларда даволаш учун Хоқон денгиз сафарига буйруқ беради. Фарҳод бу хабардан жуда шодланади. Чунки у бир баҳона топиб Чин мамлакатидан чиқиб кетиш нияти бор эди. Денгиз сафари шу мақсад учун йўл очиши мумкин. Фарҳоднинг бу ниятидан ҳеч ким хабардор эмас эди. Фарҳод, бу нарсдан хабар топса, отасининг кўнглига озор етишини билар, шунинг учун бу ниятини ғоят сир сақлар эди. Кўриниб турибдики. Навоий Фарҳоднинг отасига нисбатан фарзандлик садоқати ва ҳурматини ҳар бир воқеа зимнида алоҳида таъкидлаб ўтмоқда. Бу билан шоир аста-аста, лекин изчил ва астойдиллик билан ўғилларнинг

оталарга ғамхўр ва садоқатли бўлиши кераклигини китобхонларга уқдириб боради.

Ниҳоят, ота ва ўғил фалак бухтисидин жўнгларга миниб денгиз сафарини бошладилар.

Навоний денгиз, ундаги турли жониворлар, манзаралар тасвирини катта бадиний маҳорат ва билимдонлик билан чизган.

Денгизчилар ел кучаймасдан туриб шоҳ ва шаҳзодани бир қайиққа тушириб, бежавотир ерга элтмоқчи бўлдилар. Шаҳзода қайиққа ўлтирган заҳоти ел бу қайиқни кемадан узоқлаштирди. Ота фарёд қилганича кемада қолади. Ўғил тушган қайиқ денгиз ичра ғойиб бўлиб кетади...

Навоний бу айрилиш туфайли ота ва ўғилда ёки одамларда юз берган фиғону нолалар тўғрисида сўзламайди. У денгиздаги ел тасвирида давом этади. Ота ва ўғил бир-биридан айрилгач, елда шундай туғён кўтарилдики, ғўё жаҳонни тўфон тутгандек бўлади. Шу тўлқинлар кучи ўша айрилиқ шиддатини билдирар эди. Яна шунга аҳамият бериш керакки, Навоний тасвирда ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди.

Ниҳоят, Хоқон ва Мулкоро тушган қайиқ тўлқинлардан омон топиб соҳилга етиб келади. Ота Фарҳоднинг ғойиб бўлганидан кўз ёш тўкади. Фарҳод гарчи оғир аламга учраган бўлса-да, амалда у ўз мақсадига эришган эди. У отасига ўзи шахсан озор етказмаган ҳолда дуч келган тасодиф ёрдамида тўла мустақилликка эришади. Энди Фарҳод ўз билганича иш тутishi мумкин. Навоний воқеаларнинг мантиқий ривожидан шу шароитни келтириб чиқаради.

XXIX боб Фарҳоднинг Арман элига келишидан олдин бошига тушган яна бир саргузаштни ҳикоя қилади. Фарҳоднинг шахсий мардлиги, жисмоний қуввати, тadbиркорлиги, одамшавандалиги туфайли олижаноб табиатли кишиларни ўзига мафтун қилиши шу бобнинг мазмунини ташкил қилади.

Бутун дoston давомида (кўрилган бобларда) Фарҳод Чин шаҳзодаси сифатида иш тутади. У ҳар доим отаси Хоқон ёнида, унинг ҳимояси ва паноҳи остида бўлади. XXIX бобдаги Фарҳод ёлғиз, кимсасиз, ғариб бир мусофирдир. Фарҳод тушган қайиқ кемадан ажралган, «синиб кўк баҳридин етганда бедод» парча-парча бўлиб кетади. Фарҳод эса бир тахтага ёпишиб олганича сув тўлқинларида қолиб кетади.

Навоий Фарҳоднинг бундай ачинарли ҳолатини таърифлар экан, уни ҳеч қандай ғайритабний куч эгаси ёки фавқулодда шароит кўмагида жон сақлаган шахс сифатида кўрсатмайди. Аксинча, шоир унинг энг оддий инсон, бахтсиз ҳодисанинг қурбони, ғоят ҳолдан тойган, дармонсиз мажруҳ эканини айтади.

Вале жисмида жонидин рамақ йўқ,
Танида руҳ ҳарфидин насақ йўқ.

Шу пайт Фарҳодга Яман сари кетаётган кема дуч келиб қолди. Бу гуҳар савдоси билан йўлга чиққан савдогарлар кемаси эди.

Навоий савдогарлар кемаси билан Фарҳод ёпишиб олган тахтанинг учрашувини муфассал тасвирлайди. Кема аҳли йигитни кемага оладилар, уни ҳушига келтириш учун кўп ҳаракат қиладилар. Ниҳоят, Фарҳод кўзини очиб, ўзининг тирик эканини маълум қилади. Кема аҳли хурсандликка юз тутади.

Фарҳод билан кемадаги савдогарлар ўртасида суҳбат бошланади. Бу суҳбат нотаниш кишилар орасида Фарҳоднинг ўзини нақадар оқилона тутишини намойиш қилади.

Фарҳод савдогарларга ўзини ғарқ бўлган бир кеманинг одами, ўшандаги савдогарлардан бири деб таништиради. У ўзининг халоскорларига ғоят миннатдорлик изҳор этади.

Бу ерда Навоий Фарҳоднинг ўзини ҳалокатга учра-

ган кемадаги савдогарлардан бири деб танитган бўлса-да, ақли, гап-сўзи, муомаласи подшоҳона эканини алоҳида таъкидлайди. Демак, киши мавқеи асл зоти билан подшолик даъвосини қилмаслиги керак. Аксинча, ақлу ҳуш, муомала, одоби, самимияси подшоҳона юксакликда бўлса, унга одамлар дилу жон бирла боғланиб қолаверадилар.

Кема аҳлининг ғамхўрлигига жавобан иш тутиш имкони тез фурсатда Фарҳодга муяссар бўлади. Денгизда узоқдан бир неча қайиқлар кўриниб қолади. Савдогарлар уларни кўриб мотамга тушадилар. Бу мотам борган сари кучаяр эди. Улар бир-бирлари билан видолаша бошлайдилар. Фарҳод ажабланиб бу ҳолнинг сабабини сўрайди. Савдогарларнинг гапига қараганда, қайиқда кўринган кимсалар шу атроф оролларда яшовчи қароқчилар эди. Кўринган кемага улар нефть тўлғазилган қорура (шиша идиши) отар, кемаларни шундай усул билан ёндириб юбориб, уларни талар, одамларини эса, ўлдираб эдилар. Энди Навоий Фарҳодни ана шундай ёвуз босқинчиларнинг жазочиси, ўз меҳрибонларининг қўрқмас ҳимоячисига айлантиради. Фарҳод кема аҳли қаршисидаги «ғарибу хаста», «ҳам зору ожиз» мусофир эмас, балки шахдам ҳаракатлар қилувчи мард жангчи сифатида майдонга чиқади. У бир неча ўқ ва кучли ёй сўради. Қуроллар келтирилгач, Фарҳод ёйни ўз кучига мослаб тузатади. Ўқларни текшириб кўради. Бу орада қароқчилар кемага етиб келадилар. Фарҳод кемани қароқчиларнинг қорура ва ўқлари етмайдиган масофага ўтказишни сўрайди. Сўнгра у қорура отувчи қароқчини мўлжалга олиб ўқ узади. Фарҳод отган ўқ қароқчилар тушган қайиққа етиб бориб қорурага урилади. Қорура ёниб кетади. Ундан чиққан ўт бутун қайиққа ёйилади. Уша қорура отувчи ўз қайиғи билан гумдон бўлади. Бошқа қайиқдаги қароқчиларнинг бошига ҳам шу иш тушади. Иккита қайиқ тамомила ёниб кетгач, қароқчилар қочишга шайланадилар. То улар ўз

кемаларининг бошини бургунча Фарҳод ўн-ўн бешининг ишини саранжом қилади. Бу воқеаларнинг изчиллиги, бир-биридан келиб чиқиши Навоий дostonларига хос хусусиятдир. Бирор ҳодиса тасвирида боғланишнинг заифлашишига шоир йўл қўймайди. Ушбу воқеада ҳам шу фикрнинг исботини кўрамиз. Бундан ташқари, техникавий маҳоратга оид ҳодисалар тафсилоти ҳам ёрқин акс этган.

Фарҳоднинг халоскорлиги кема аҳлини ҳайратда қолдиради. Улардан бири хурсанд бўлса, ўнтаси хурсандликдан ҳушини йўқотган эди:

Бу иш ул кема аҳлин айлабон лол,
Бири хушҳол бўлса, ўни беҳол.

Бири бошин қўйиб қошиға онинг,
Қўпубон эврилиб бошиға онинг...

Фидокорлик ва мардликнинг мукофоти шунда эди. Кема Яман соҳилига етиб келади. Савдогарлар Фарҳод шарафига базм қурадилар. Энг тоза камёб майи ноблар нўш этилади.

Навоий шунда Фарҳоднинг фикрида пайдо бўлган ўзгаришларни таъсирли ифодаларда тасвир қилади.

Йигитнинг боши май бирла сал қизишади; унинг кўзидан худди узун май идишидан оққан шароб сингари тўхтовсиз кўз ёшлари оқар эди. Унинг хотирига «тахту жоҳи», қасрлари, одамлари, аскарлари келади; отасининг денгизда йиғлаб қолгани кўз олдида кўринади; кўнгли онасининг қалбига тушган ғам-қайғуларини сезади. Ўзининг бекаслиги, оворалиги, мақсадига эришолмаганидан дарднок бўлади. Бу лавҳа Фарҳод ҳолати ва характерининг инъикосидир. Гарчи у душманга аёвсиз зарба берган бўлса-да, ўзи тақдир зарбасидан беҳол, аламли ошиқ, ўзга ерларда ёлғиз тентираган, кимсасиз бир мусофир эди. Ўлимдан қутулиб қолган савдогарлар

унга миннатдорлик изҳор эта-эта ҳар ёққа тарқалиб кетадилар. Бу ғариб бечора эса яна ўз ғам-андуҳи билан бегона юртда ёлғиз қолади. Қанчалик мард ва олижаноб бўлмасин бир киши бир кишидир! Инсон зоти ёлғиз яшаш учун яратилган эмас. Ёлғизлик ҳар қандай мардона табиатни ҳам занг темирни егани сингари еб ташлайди.

Шопур. Ана шундай шароит ва кайфиятни яратиб туриб шоир дostonнинг яна бир қаҳрамонини майдонга чиқаради. У Фарҳодга бир умр ҳамдам бўлиб қолган, самимий садоқат ва фидокорона дўстлик тимсоли Шопур эди.

Савдогарлар кемасининг сайёҳлари ичида бир йигит бор эди. У ҳам рассом, ҳам саёҳатчи, ғоят тоза кўнглили инсон. Шопур Фарҳодни анча вақт кузатиб, Фарҳоднинг қилган ишлари, юриш туришига ҳайрон қолади.

Фарҳоднинг «ҳоли зори» ва «сиришқу нолаи беихтиёри»ни кўрган Шопур тафаррус (сезгирлик) билан Фарҳод кўнглини ишқ тиғи ярадор қилганини пайқайди. Шопур Фарҳод билан суҳбатда бўлганида ишқ ўтидин қанча кўп шикоят қилса, Фарҳод шунча диққат билан тинглар эди. Буни тушунган Шопур ҳам кўпинча «дер эрди ишқдин ўтлуғ фасона».

Фарҳод ишқ ҳикояларини тинглаганда ўзини бир дам йиғидан тиёлмасди. Шопур билан Фарҳод шу асосда дўстлашиб кетдилар.

Бундай дўстона бирдамлик туйғулари Навоийнинг ўзига яхши таниш эди. Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Муҳаммад Пахлавон каби садоқатли дўстларга эга бўлган Алишер Навоий Фарҳод билан Шопур дўстлигини куйлаганда ана шу олижаноб зотлардан илҳом топгани табиийдир.

Фарҳод билан Шопурнинг дўстлиги уларнинг Арман элига биргалашиб қилган сафарлари давомида мустаҳкамлана боради.

Шундай қилиб, Фарҳод ва Шопур Арман сари йўл оладилар. Улар йўл босиб Арман ўлкасига етиб келганларида катта бир ариқ қурилиши устидан чиқадилар. Тоғу тошлар орасида бир гуруҳ одамлар оғир меҳнат қилиб, ариқ қазимоқда эдилар.

Ариқ қазиш. Бу ишда қатнашаётган халқнинг заҳмат чекиб қилаётган меҳнاتини шоир ишонарли тарзда кўрсатади. Тоғу тошларнинг қаттиқлиги шу қадарки, унга теша тугул метин ҳам кор кела олмайди. Уч йилдан бери бу тошларга урилавериб, не-не метин кирка ва тешалар ўтмасланиб қолган. Навоий ана шу оғир меҳнатнинг бибарака натижасини кўрсатиб ёзадики, икки юз тошкесар тўхтовсиз теша урадилар, аммо юз марта теша урилганда бир нўхатча, ҳатто нўхатча эмас, кўкнорнинг уруғича ҳам тош кўчмас эди.

Икки юз хорабур илкида теша,
Уруб ул теша тош узра ҳамеша.

Ва лекин ўйла қоттиқ эрди хоро
Ки гар юз теша тегса, бемадоро.

Кесилмай бир нахудча тош чоғлиқ;
Нахудча демакми, хашхош чоғлиқ.

Ариқ қазиш жараёни ҳам аниқ тасвирларда берилган. Меҳнатнинг серзаҳмат ва натижасизлигига қарамай, иш тўхтамайди. Усталар тинмай метин урадилар. Саркорлар жафо қилишни қўймайдилар. Ҳамма бу қийинчиликлардан дод деб қон йиғлайди. Шундай машаққатлар билан уч йил давомида фақат икки-уч юз қулочга яқин ариқ қазилган, холос. Унинг ҳам кўп жойи ҳали чала.

Фарҳоднинг заҳмат чекаётган қурувчиларни шундай жафолардан қутқариш учун бел боғлаб ишга тушиши Навоийнинг тилакларига мос келар эди. Шунинг учун у

Фарҳоднинг шу қарорини ва уни амалга оширишни тафсиллий равишда курсатган. Фарҳод одамларнинг оғир аҳволига қаттиқ куйинди. У ўз-ўзига:

Хунарни асрабон нетгумдир охир,
Олиб тупроққаи кетгумдир охир,—

деб хитоб қилади. Шундан кейин у ариқ қазиш ишига киришиб кетади.

Фарҳоднинг бу қарори унинг характери мантиқидан келиб чиққан эди. Унинг кишилар учун жонкуярлиги, ўзгаларнинг оғир қисматини ўз тақдири каби билиб дард чекиши, эл қайғусини барабар тортиши маълум. Ушбу ҳолатда Фарҳод характерининг шундай белгилари яна бир бор яққол кўринади. Фарҳоднинг Арман ўлкасидаги ариқ қазиш ишига астойдил киришиб кетиши, оғир меҳнат азобини чекаётган халқни бу уқубатдан халос этиши Фарҳод ва Навоий гуманизмининг олий кўринишларидан биридир.

Энди Фарҳоднинг ишлаш манзарасига кўз солайлик. Шоир бу ўринда бадий тасвир воситаларини кенг қўллайди. Фарҳод — тоғ қазувчининг маҳорати, меҳнатининг серунум эканлиги кучли муболағалар орқали баён этила боради.

Кириб ориққа қозмоқ айлади майл,
Қозобошлади қумни, ўйлаким сайл.

Кесиб ҳар тешаси қилғоч хороши,
Фалак пили юкидек пора тоши.

Фарҳоднинг ариқни қазиётгандаги суръати, меҳнат шиддати шундай кучли эдики, гўё қумни сел ювганига ўхшар эди. Маълумки, сел йўлидаги тоғ-тошларини пилсанд қилмай, судраб ағдариб кетаверади. Қум эса унинг олдида ҳеч нарса эмас. Бу меҳнат қизғинлигини шоир

шундай муваффақиятли муболаға орқали тасвирлайди. Ундан кейинги байт эса бадий тасвирнинг энг ёрқин мисолидир. Фарҳод тешасининг ҳар зарбидан кўчган тош фалак нилига юк бўлгудек ҳажм ва вазнга эгадир. Агарда олдин қурувчиларнинг юз марта теша уриб бир нўхатча, ҳатто кўкнор уруғича бўлган тошни ҳам кўчира олмаганликларини эсласак, Фарҳод меҳнатининг қанчалик азим ва қудратли эканини яна бир бор тасаввур қиламиз.

Фарҳоднинг ариқ қазиш ишига киришиб бир новни тайёр қилганини шоир етти байтда ҳикоя қилиб улгуради. Бу баён суврати Фарҳоднинг ишлаш суръатига монандир. Фарҳоднинг метини зарбасидан тошлар резареза бўлиб учадилар. Бу зарб шовқини ўн йиғоч жойгача етиб боради.

Дийдор кўришув. Номаялум бир мусофир йигитнинг қурилишда пайдо бўлгани, унинг тоғ қазув ишидаги маҳорати ва мўъжизакор меҳнати овозаси Арман маликаси Миҳинбону ва унинг жияни Ширинга бориб етади. Улар бу йигитнинг қилаётган ишларини ўз кўзлари билан кўриш мақсадида ариқ қазилаётган ерга келадилар.

Ширин юқори бир жойга чиқиб, Фарҳодга назар ташлайди.

Не кўрди? Хора ичра хоракове,
Қозиб хорода метин бирла нове.

Дема нове, не нове қайси хоро,
Бўлурча ўн тегирмон сувга мажро.

Қилиб хороға барнойн ситеза,
Уруб зарб, айлар эрди резареза...

Шукуҳидин бўлуб хоро ҳаросон,
Қўлуб метинининг оллидин осси.

Бу меҳнат манзараси ёрқин, аниқ ва тўла-тўқис тасвир-

ларда берилган. Фарҳод қазаётган нов бир кичик ариқ эмас, балки ўнта тегирмон тошини айлантиришга етарли сув оқадиган катта канал эди. Фарҳоднинг зарб билан урган метинидан тошлар парча-парча бўлиб атрофга сочилар эди. Улар гўё тоғ қазувчи йигит шукуҳидан хавотирда бўлганлари туфайли бу метинга осонгина таслим бўлардилар.

Фарҳоднинг ва унинг қўлидаги иш қуролининг муболағали тасвири бу мисраларда алоҳида ўрин тутди.

Қўлида тешай, йўқ, тешаким гурз,
Бўлуб туфроқ анинг зарбидин Албурз.

Ана шундай фидокорона меҳнатнинг мукофотини Фарҳод Шириндан эшитди. Ширин бу заҳматкаш ва аламзада йигитнинг ҳиммати ва ғайратига таҳсинлар ўқиди. Фарҳод ўзи орзу этиб олам аро қидириб юрган севгилисини кўрди ва унинг шоҳона илтифотига мушарраф бўлди. Меҳнат, меҳнатдаги фидокорлик, чин юракдан элнинг оғир қисматини енгиллаштиришга интилиш ошиқни ўз маҳбубасининг висолига муяссар этди.

Фарҳод билан Шириннинг биринчи бор учрашувлари шу меҳнат туфайли, шу меҳнат шароити ва жараёнида юз берди.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида меҳнат шу дostonнинг туб мазмунини ташкил этган севги, кураш, вафодорлик каби ижобий сифатлар билан бир қаторда туради. Бу меҳнат майдонининг чин қаҳрамони Фарҳоддир. Навоий беғараз олий мақсадлар йўлида самимий ҳиммат билан қилинган меҳнатни шундай улуғлайди; бу меҳнатнинг юксак орзуларнинг ушалишига хизмат қилажagini уқдиради. Навоийнинг меҳнатга, унинг инсонга шараф бағишловчи қудратига ишончи шунчалар баланд эди.

Фарҳод Ширин билан биринчи учрашувида Шириннинг таҳсин сўзларига чуқур ҳаяжон ва ориқиш билан жавоб қайтаради. Бу ҳолатни тасвирловчи мисралар

дард тугёни ва интизорлик ошиқишлари билан тўлиб-тошган. Фарҳод Ширин саволига.

Деди: «Жонпарвар анфосингдин ўлдум,
Унингдин, умр ранжидин қутулдум.

Не англайким, қаю маҳрў экансен,
Ичим қон айлаган сенму экансен?

- Мени ғурбат аро бечора этган,
Диёру мулкдин овора этган,

Чиқиб жоним унунгдин бўлғоч огоҳ
Юзунгни кўрмай ўлдум оҳ, юз оҳ!»

Фарҳод Шириндан ниқобини олиб чеҳрасини намоён этишни сўрайди. Чунки у шу маҳлиқо кезиб қидирмоқдаги севгилиси эканига ишонай деб қолган эди. Агар Ширин чеҳра очса, Фарҳод билан Ширин биринчи бор учрашар, кўзлари кўзларига тушар эди. Агар улар бир-бирларига назар сола олмасалар, Шириннинг чеҳрасини Фарҳод кўролмай қолса, воқеаларнинг мантиқий ривожига зид ҳол юз берар, бадний меъёр ҳам бузилган бўлар эди.

Навой ана шу кўришувни юксак шоирона, чуқур мантиқли, бой бадиятга тўла ифодалар орқали баён қилган. Агар Ширин юзидан пардани ўзинча кўтарса, бу унинг мавқен, одоби, ҳаёсига зид иш бўлар эди. Агар Фарҳод Ширин юзидан пардани ўзи кўтарса унга номуносиб, ўта беадабона бир қилиқ бўлар эди. Унга на Фарҳод, на Навоий бора олмасликлари аниқ.

Навой уларнинг бир-бирларини кўришларини ғоят ўринли, таъсирли ва бадний восита орқали баён қилади. Фарҳоднинг чеккан оҳидан шундай тўфон кўтарилдики, Ширин юзидаги ниқобни бу шамол учириб юборди. Гўзал малканинг оламга зеб бўладиган жамоли Фарҳод

кўзлари олдида очиқ кўринади. Фарҳод ўзи излаб, интиқ бўлиб қидириб юрган севгилиси билан учрашганини сезади ва беихтиёр ўша заҳоти ҳушидан кетиб йиқилади.

Чу Фарҳод ул пари эрконни билди,
Чекиб ўтлуқ фиғон андоқ йиқилди.

Навоий Фарҳоднинг севги туйғуларини юксак романтик ифодаларда тасвирлаган, уларнинг ғоят покиза, ифбатли, ниҳоятда чуқур ва самимий эканлигини ишончли ва бадиият кучи зўр нисбатлар орқали ифодалаган.

Фарҳод ёр аксини Оинада кўриб ҳушидан кетган эди, энди ўзини кўргач, жон таркини қилса ажабланиб бўладими? Агар киши май номи тилга олинганда маст бўлиб қоладиган бўлса, майни ичгандан кейин ҳоли не бўлиши мумкин?

Бировким акс кўргач ҳуши кетса,
Ўзин кўргач нетонг, жон таркин этса.

Бировким бўлса, майнинг зикридин маст,
Нетонг, ичганда бўлса ер уза паст.

Фарҳод икки кундан кейин Ширин қасрида ҳушига келади. Тун. Эл кўзи уйқуда. Фарҳод юз берган воқеаларни эсга олади. У хижолатдан терга ботиб, уйдан бекитиқча чиқиб кетади. Фарҳод тўғри ариқ қазилаётган жойга қайтиб келиб, ўз ишини бошлаб юборади.

Бу воқеанинг Фарҳод характерини билишда катта аҳамияти бор. Фарҳод ҳаддан ташқари камтарин, ўз меҳнатини ҳеч қачон пеш қилмайдиган, эл ўртасида ўзини бошқалардан ажратмайдиган киши эди. У ўз севгилиси билан учрашганда ҳушидан оғиб қолгач, Шириннинг унга қанчалар меҳрибонлик кўрсатганини билмади.

Аммо Фарҳод ўзини Ширин қасрида кўриб қаттиқ хижолат чекди.

Навойй Фарҳоднинг хатти-ҳаракатларини унинг характери юз берган шароитдан келтириб чиқаради. Фарҳод каби камтарин одамнинг шундай иш тутиши муқаррар эди.

Ариқ қурилишига қайтиб келган ондаёқ Фарҳод ўз Ширинига, унинг меҳрибонлигига жавобан янада яхшироқ хизмат қилиш иштиёқи билан ишга тушади. У ўз-ўзи билан сўзлашиб, ваҳоланки, паричеҳранинг тилаги шу ариқни қаздириб тугаллаш экан, мен унинг шу мақсадини амалга ошираман, дейди. Фарҳоднинг илҳом ва шиддат билан қилган меҳнати зўр муваффақият билан якунланди. Унинг «ариг тошин қазиб Армания тоғига етқуриб... «Баҳрун-нажот» ҳавзин қаср олинда метини хоро шигоф била намудор қилиб... «Айнул-Ҳаёт» чашмасига юзлангани» дostonнинг XXXIII бобида ҳикоя қилинади.

Бу бобда шонр меҳнат майдонида жавлон ураётган йнгит қалбидаги хилма-хил кечинмаларни бирма-бир ифодалаган.

Фарҳоднинг мақсади бу қурилишни тезроқ интиҳосига етказиш. Ушанда у гуландом томонасига келар ва бечора ошиқ яна бир бор унинг гул жамолини кўрмоққа ва хуш овозини эшитмоққа мушарраф бўлар. Фарҳоднинг умиди шундай эди. Ана шу орзуси амалга ошгач, унинг жони чиқса ҳам армони қолмас эди. Мабодо, у ўзи келмаган тақдирда ҳам ўша паричеҳранинг орзу қилган муддаоси амалга ошиб, Шириннинг кўнглида хурсандлик пайдо бўлса, Фарҳодга шунинг ўзи ҳам кифоя.

Бу навъ умид бирла субҳ то шом,
Анга йўқ эрди тош чопмоқдин ором...

Ниҳоят, ариқ қурилиши битди. Ҳавз ва қасрлар бунёд бўлади. Бутун эл томонига келадилар.

Навойй ана шу ғалаба тантанаси пайтидаги Фарҳод

ҳолатини зиддиятли тасвирлар орқали кўрсатади. Гарчи бу тантаналар қаҳрамони Фарҳод бўлса-да, у шод эмас, балки кўзидан дув-дув ёш оқарди. Унинг ҳеч нарса билан иши йўқ. Атрофга одам шундай тўлиб кетган «ки игна солса ерга тушмагай ул». Шулар орасида Фарҳод ҳам Шопур билан бирга юрибди. Фарҳоднинг фикр-ёди ўз севгилис билан банд. Фарҳоднинг хаёлида бу маросимга Ширин келадими ё келмайдими, деган андиша ҳукмрон эди. Агар у келмаса, йигит зор ўлади, келса Фарҳод яна беморликка тушиб қолгани мумкин.

Фарҳоднинг камтарлиги, одоби сув очини маросимида яна кўринади.

Миҳинбону бошлиқ аъёнлар келишгач, Фарҳод ариққа сув очини тадорикни кўради. Шу вақт Шириннинг сув очини маросимига келаётгани маълум бўлади. Миҳинбону уни кутиб олишга фармон беради.

Маълумки, Фарҳод Ширинни биринчи бор кўрганда ҳушидан кетган эди. Энди сув очилиши маросимида Шириннинг келаётганини эшитиб, яна титратмага тушиб қолади, унинг қонини қайноқ нафас қурита бошлайди. Шунда Миҳинбону Фарҳодга мурожаат қилиб, ўзини тутишни илтимос қилади.

Фарҳод каби андишали ва ақлли йигитга бундай салимий панд сўзлари таъсир қилмай қолмас эди. Йигит ўзини қўлга олади ва ўзини ҳушёр тутди.

Фарҳоднинг шахсий мардлиги, унинг паҳлавонона қудрати Ширин сув бошига етиб келганда яна бир бор кўринади.

Ариққа сув очилгач, Миҳинбону билан Ширин қасрга олдинроқ бормоқчи бўладилар. Шириннинг оти сув бошига келганга қадар ўн йиғоч йўл босган. Яна у етти-саккиз йиғоч жадал юрган эди. Қаср сари олиб борадиган йўл тоғ ва чўл орқали ўтарди. От чарчаб қолгани учун бир қадам ҳам олга юролмай, оёғи чалқашиб кета бошлайди. Шунда Фарҳод Шириннинг отдан йиқилиш хавфи борлигини сезади У дарҳол от остига кириб, худ-

ди от «ул дилрабоии» кўтаргани сингари отни чавандози билан даст кўтаради. Уни оти билан шу кўтарганича ҳавз бўйига олиб келади.

Қадамини қўйди қаср айвони сори,
Саломат рахши бирла шаҳсувори.

Манзилга еткурғач, Фарҳод отни ерга қўйиб, тупроқ ўлиб Ширинга таъзим қилади. Сўнгра у тоғ сари узоқлашиб кетади, у ерда «абри баҳордек» ун чекади.

Фарҳоднинг кўз ёши тўкиб, оҳ тортишидан чиққан унлар ариқда сел каби тўлиб келаётган сувлар садосига қўшилиб кетади. Сув қаср атрофини ўраган ариқларда тўлиб оқади, сўнг дашт сари йўлланади. Ариққа «Наҳрул-ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), фалакваш ҳавзга «Баҳрун-нажот» («Қутулниш денгизи») деб исм берилади.

XXXIV боб Фарҳод меҳнагининг ғалабаси, муҳабати тантанаси, қаҳрамоннинг назокатли қалби ва зўр жисмоний қувватини куйлашга бағишланган.

XXXV боб эса «Фарҳод ва Ширин» достонининг кульминациясидир. Бу бобда Фарҳод билан Шириннинг шоҳона базмда учрашувлари ҳикоя қилинади. Шундан кейин базм асносида «Ширин бисотининг надими, алардин хуш Миҳинбону ҳарими» бўлган ўн дилором олима ва фозила қизлар Фарҳод билан суҳбат қурадилар. Уларнинг бири шеър, бири адвор (мусиқа), бири мантиқ, бири ҳайъат (астрономия), бири ҳақойиқ (тасаввуф), бири дақойиқ (риторика), бири тарих, бири ҳикмат (физика), бири ҳисоб, бири муаммо илмларининг моҳир билимдонлари эдилар. Лекин Фарҳоднинг ҳар бир соҳа бўйича берган саволларига олималар гоҳо жавоб бера олмай қолар ва уларнинг жавобини Фарҳоднинг ўзи айтиб берар эди. Бу суҳбатда Фарҳоднинг «фасоҳатда сўзидин қосир идрок, ки ҳар бир лафзи эрди гавҳари пок» эканига суҳбатдошлар ишонч ҳосил қиладилар.

Ана шундай синовлардан сўнг Миҳинбону бу тоғ қа-

зувчи йигитнинг шаҳзода эканини билади. Малика Фарҳодни тахтга ўлтиришга таклиф қилади. Фарҳод бу даъватни қатъиян рад қилгач, Миҳинбону тахт устидан тушиб, ерга, Фарҳод ёнига ўлтиради ва Ширинни Фарҳод ҳузурига таклиф қилишга буйруқ беради. Ширин эса аллақачонлар парда ортида бўлаётган ишлар ва мулоқотни кузатиб турар эди.

Ширин базм суҳбатига кириб келади. Ўлтирганлар қуёш пайдо бўлганда сочилган зарралар сингари ҳар ёнга қўзғалиб кетадилар.

Навоий Фарҳоднинг Ширинни бу базмда кўргандаги ҳолатини бундай тасвирлаган:

Бир ўт Фарҳоди бесомонга тушти,
Ки жисмин пок ўртаб, жонга тушти.

Кўзи тушгач ул ойға, чекти бир оҳ,
Ки дуддин қорорди етти хиргоҳ.

Фарҳод бошидан жавоҳирлар сочадилар. Ширин Фарҳод ёнига келиб ўлтиради ва унга май тутади. Фарҳод билан Шириннинг ошиқона учрашувлари ва севги изҳори шу йўсинда юз беради.

Навоий Фарҳод ҳолатини тасвирлашда ғоят камгапдир. Ҳақиқатан, бундай ҳолларда ҳар қандай сўз ортиқчадир ва ҳеч қандай сўз бу ошиқлар ҳолатини тўла тасвирлай олмайди.

Шириндан муҳаббат изҳорини эшитгандан сўнг, севги сўзлари таъсири остида Фарҳод ҳушидан кетади. Ширин ҳам унинг ёнига беҳуш йиқилади.

Фарҳод ва Хисрав. Олижаноб ва пок севги тасвири ҳикоясидан сўнг Навоий дostonнинг драматик ва трагик воқеалар билан боғланиб кетган қисмига ўтади.

Дostonда золим ва маккор Хисрав Парвез пайдо бўлади.

Энди Фарҳодни фақат ошиққина эмас, балки Ширин

юртига таҳдид солган босқинчи ва зўравонларга қарши курашчи сифатида кўрамиз.

Хисрав Арман элига лашкар тортиб келганида Фарҳод тоғлар аро сарсонликда эди. Миҳинбону ва Ширин унга одам юбориб Хисрав тажовузкорлиги тўғрисида хабар етказадилар. Улар Фарҳодни қўрғонга киришга таклиф қиладилар.

Фарҳод қалъага келади ва унинг ташқарисида макон тутеди.

Достонда энди Фарҳоднинг босқинчи Хисравга қарши курашга тадорики кўрсатилади. Бу орқали унинг жанговарлик сифатлари намоён бўлади.

Биз, Фарҳодни аждаҳо ва Аҳраманни енгган баҳодир курашчи, бегуноҳ кема аҳлини ёвуз қароқчилардан ҳимоя қилган тadbиркор жангчи сифатида кўрган эдик. Энди у севгилисиз Ширин ва унинг она юрти Арман элининг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқмоқда.

Фарҳоднинг жангга қандай ҳозирлик кўргани Навоий ижодига хос бадийи тафсилот билан баён этилган.

Фарҳод қалъанинг юқори қисмида бир улкан тош устида маскан қилади. Бу тош шоир тасвирига кўра энг баланд жойда бўлиб, у ердан «ки бўлмай разм вақти хора афкан». Демак, Фарҳод жанг чоғи душман устига тош ёғдириш учун қулай мавқени эгаллаган эди.

Арман элига етиб келган Хисрав қўшини Фарҳоднинг баланд тоғ тоши устида турганини кўради. Фарҳод бу ерда «нечукким дур қилур бош узра манзил», яъни шоҳларнинг боши устига чиққан дур каби кўзга ташланиб юксакликда танҳо турар эди. Ниҳоят, Фарҳод ва Хисрав биринчи бор бир-бирлари билан рўбарў келадилар.

Фарҳоднинг маънавий бойлиги ва устунлиги, унинг ўз душманини фикр ханжари билан чилпора қилиб ташлаши XXXVIII бобда ишонарли ва таъсирли воситаларда ифодаланган. Навоий бу ерда Фарҳод сўзлари орқали ўзининг ишқ ва ошиқлик, ишқ ва подшоҳлик тўғрисидаги

одилона мулоҳазаларини баён қилади. У ошиқларни улуғлаб, зодимларни ер билан яксон этади.

Хисрав билан бўлган баҳсда Фарҳод ўз тафаккурининг теран ва мазмундорлиги билан ажралиб туради. Хисравнинг тубанлиги қаршисида Фарҳоднинг буюклиги, айниқса, яққол кўзга ташланади. Навоий бу икки рақибнинг ҳамма жиҳатлардан бир-бирига зид эканликларини қатъият билан таъкидлайди. Фарҳодга кўзи тушган заҳоти Хисравнинг кўксини бир ханжар тилган каби бўлган эди.

Назар Фарҳодга чун солди Парвез,
Дегил кўксиға тегди дашнаи тез.

Хисрав тоғ устида мақом тутган кишини билингиз,
деб ўз одамларига фармон беради.

Деди: «Ул, булажабваш одамизод,
Ки кўргач они кўнглим бўлди ношод.

Тафаҳхус айлангизким, не кишидур,
Ки хотирни ҳазин қилмоқ ишидур».

Бу ифодаларда Хисравнинг Фарҳодга ҳақоратли муносабати, Фарҳод шахсиятини ерга урши кўриниб туради. Аммо ҳали Хисрав тоғ устидаги жангга тайёр турган йигитнинг Фарҳод эканидан бехабар. Уни билмай туриб, кўнглига тушган гўлгула туфайли шу сўзларни айтмоқда.

Хисравнинг юборган одамига Фарҳод берган жавоб жуда мароқлидир. Фарҳод ўзининг ишқ ўтида куйиб битганини, ишқ туфайли отдан ёт бўлганини айтади. Фақат унинг вужуди тупроғини эслаганларидагина оти Фарҳод эканини хотирга келтирадилар.

Қилурлар чун вужудим туфроғин ёд,
Ҳамоноким атарлар хаста Фарҳод.

Фарҳод ўзининг ким эканлигини ҳатто Шопур, Миҳинбонуларга ҳам билдирмаган эди. Албатта, у Хисрав билан бу тўғрида сўзлашиб ҳам ўлтирмас эди. Аммо Фарҳод сўзларида, унинг муомиласида юксак зако, шоҳона улугворлик ва одоб ҳамиша намоён бўлиб туради.

Хисрав Фарҳоднинг таърифини кўп эшитган эди. Фарҳод берган жавоб Хисравнинг мағлубиятидан дарак берганини шоҳ англади. Хисрав Фарҳодни севгида ўзининг рақиб деб билади.

Хисрав Фарҳодни ушлаб ўз ҳузурига келтиришни буюради ва бу фармонни бажариш учун беш-ўн жангчинини жўнатади.

Фарҳод тош устига чиқиб Хисравга мурожаат этади. Фарҳоднинг бу монологи Навоий фикрларининг жавҳаридир. Унда Фарҳоднинг ҳар жиҳатдан ҳам фикрлашдаги мантиқий қуввати, ҳам фалсафий мулоҳазаларининг тераплоги, ҳам ҳарбий салоҳиятининг баландлиги жиҳатидан устунлиги намоён этилади.

Яна Фарҳод сўзлари орқали Навоий ўзининг кўнглига энг яқин фикрлар—севгида шоҳу гадонинг баробарлиги, балки гадолар ҳолати афзал эканлигини изҳор қилади. Бу фикр XXXVIII бобнинг якунловчи соқийга қаратилган мисраларда баралла янграйди:

Кетур соқий, маю гам хайлини енг,
Ки эрмиш ишқ аро шоҳу гадо тенг!

Неча ишқ ичра шаҳлиғ лаззати бор,
Гадолиғларнинг ўзга ҳолати бор.

Фарҳод монологи ўттиз бир байтни ташкил этади. Фарҳод Хисравга подшоҳона мурожаат билан сўз бошлайди. Орада қанчалар душманлик бўлишидан

қатъи назар, Фарҳод Хисравнинг подшоҳлигини эътироф этар эди. Шунинг учун у Хисравга қараб, «ки эй чобук силаҳдори диловар. Қўлунгда бахт ёру чарх ёвар», деб хитоб қилади. Модомики, Хисрав баланд мартабали шоҳ экан, у шоҳона иш тутиши лозим. Аммо Фарҳод Хисравга танбеҳ қилиб эслатадики, ўз ҳузурига бировни чақирган киши бу йўсунда иш тутмайди. Шу билан Фарҳод ўзининг Хисравдан кам эмаслигини билдирмоқда, ўзига шоҳона муомила талаб қилмоқда эди. Аммо Хисрав Фарҳодни бир гадо деб билади. Модомики, шундай экан, бир нотавонни шоҳ ҳузурига келтирмоқ учун ўн-ўн беш паҳлавонни югуртириш шартми эди? Бу мисраларда Хисравнинг калтафаҳмлиги, ноқил ишларидан истеҳзоли кулги эшитилади.

Шундан кейин Фарҳод, агар Хисрав уни қатл этмоқчи бўлган бўлса, бундан Фарҳодга зиён, Хисравга эса фойда бўлмаслигини айтади. Шу сўзлар билан Хисравнинг Фарҳодга нисбатан душманлиги ўринсиз эканлигини кўрсатади. Бу Фарҳоднинг Хисрав шахсияти устидан ғалабаси эди.

Ҳарбий мавқенинг устунлиги ҳам Фарҳод томонида, чунки Фарҳод тоғ устида туриб бир-икки тош отганида у тошлар зарбасидан Хисравнинг бош кийими учиб кетиши турган гап. Фарҳод тоғдан тош юмалатиб бутун Хисрав қўшинини янчиб ташлаши мумкин. Аммо Фарҳод буни қилмайди. Хисравдан қўшинини олиб, қайтиб кетишни талаб қилади:

Бошингдин кечтим охир бил ғанимат,
Бошинг олиб йўлунга қил азимат.

Фарҳод монологининг кейинги қисмларида Навоий кўнглига энг яқин бўлган масала—«шоҳу гадо» масаласи яна кўтарилади. Навоий Фарҳод сўзлари орқали гадоларни шоҳлардан юқори қўяди.

Фарҳод Хисрав шахсиятининг тубанлиги ва ҳарбий

мавқешнинг ожизлигини исбот қилиб бергач, энди Хисравнинг энг бино қўйган ишончи ва қудрати бўлмиш шоҳлик рутбасини танқид қилишга ўтади.

Сипоҳ ва мулк билан ўзини қудратли деб ҳисоблаш хатодир. «Менинг учун,— дейди Фарҳод,— шоҳлик тупроқ билан баробардир. Подшоҳ хурсанд бўлган ишдан гадо ор қилиб, юз ўгириши мумкин. Жафо майдонига от суриб чиқувчидан киши қандай қилиб фахрланиши мумкин? Сен,— дейди Фарҳод Хисравга хитоб қилиб,— эл мулкни талон-тарож қилмоқдасан. Бу ҳам етмагандай гўзал Ширин қилбига ҳам солмоқдасан».

Ана шундай тубан, вужуди ситамкорлик билан тўла бир унсур, Ширин кўнглини ҳамга тўлдирган бадбахт яна ошиқлик лофини ҳам уради. Бу қадар ҳайратомиз қабоҳат Фарҳоднинг, у билан бирга Навоийнинг ҳам ғоят ғазабини келтиради. Бундай ақл бовар қилмайдиган пасткашликка қандай чидаш мумкин?

Шикастига ситам ёйин қурарсен.

Эшиттим, ишқ лофин ҳам урарсен.

Бу бўлғай дарду ишқ ойини ваҳ-ваҳ,

Вафоу маҳр шарти оллаҳ-оллаҳ!

Киши ишқида зор ўлмоқ бу бўлғай,

Ғамидин беқарор ўлмоқ бу бўлғай!

Бу аччиқ истехзо, қатл этувчи киноя Хисрав учун чиқарилган маънавий ўлим ҳукми эди.

Хисрав қўшини Арман қалъасининг атрофини ўраб, хандақ қазиб қамал қила бошлайди. Аммо Фарҳод турган жойнинг яқинига келишга ёв ботина олмас эди.

Навоий Фарҳоднинг жангга тадорик кўришини аниқ тасвирларда берган. Фарҳоднинг душман томонига учирш учун тайёрлаб қўйган ҳар бир тоши худди момақалди роқ харсанглиридек эди. Улардан бири бориб тегади-

ган бўлса, ғазабли шернинг ҳам боши учиб кетгудек эди. У тош отилгандан сўнг минг қари масофага бориб етар, унинг урилгандаги зарбасидан Албурз тоғи парча-парча бўлиб хашхошга (кўкнори уруғига) айланиб кетгудек эди. Фарҳод бундай тошларни беадад миқдорда ҳозирлаб қўяди.

Демак, Навоийнинг кўрсатишича, ҳарбий тўқнашувда Фарҳоднинг устун чиқиши аниқ эди.

Лекин Навоий тушунтирадики, Фарҳоднинг мақсади одам ўлдириш эмас. У фақат душман қўшинини қўрқитиб қўйиш, улардан ўзини ҳимоя қилиш учун шундай тайёргарлик кўрган.

Дарҳақиқат, пашшанинг парига ҳам озор бермайдиган Фарҳод кишиларни йўқ қилиш учун қўл кўтарарми эди? Агар бирор одамга чархдан алам етишса, Фарҳод ундан кўра ортиқроқ азоб чекар, бир заиф киши дардли оҳ чекса, унинг жони кўпроқ куяр эди. Бироқ Фарҳод қўрқинчли одамларга қўрқинч сола олади. Ўзини таслим этувчи фидокорларга эса у таслим бўлишга тайёр.

Шукуҳидин етиб бийм аҳлига бийм,
Кўруб таслим андин аҳли таслим.

Эзилганлар Фарҳод қошида ором топадилар: гадолар, бенаволар ундан гамхўрлик кўрадилар; агар бундайларнинг аёғига тикан киргудек бўлса, Фарҳод у тиканни киприкларни билан тортиб олажак.

Бориб дармондалар қошига онинг,
Тўкуб кўз ёши кўз ёшига онинг,

Топиб андин навозишлар гадолар,
Кўруб ҳар дам наволар бенаволар.

Аёққа ким тикан кирса ниҳони,
Тилаб мужғони бирла чекса оми.

Фарҳоднинг ана шундай характеристикасини Навоий бир неча бор келтирган. Бу ердаги эслатув ҳам жуда ўринлидир. Чунки душман унинг ана шундай олижаноб фазилатидан, табиатидан, эзгуликка содиқ, бенаволарга мушфиқ эканидан фойдаланади. Ёвуз ниятли Хисрав Фарҳодга макр, ҳийла ва алдамчилик орқали ёндошди. Натижада соф кўнгилли Фарҳод ўзининг аламкашлиги ва аламкашликка дардкашлиги туфайли ғанимлар макрнинг қурбони бўлади.

Бузург Уммид бирла Хисрав бамаслаҳат бир маккорни топадилар ва Фарҳод ёнига ўша маккор юборилади. У ўзининг «ишқ шайдоси» эканини, Хисрав муҳосараси туфайли севгилисидан айру тушиб, Фарҳоддек ишқ эли подшоҳи ҳузурига келганини айтиб ёлғондан нола чекади.

Фарҳод бу қабих алдамчининг ҳийласига ишонади ва унга кўнгли ачишади.

Макр ва ёлғончилик олижаноб покизаликдан шу йўсунда устун бўлмоққа интилади, аммо уларнинг тантана қилиши мумкин эмас. Ҳеч қандай жиноят эса бежазо қолмаяжак!

Бир тош устида ухлаб ётган Шопур ёмон туш кўриб уйғонади. У югуриб Фарҳод гурган жойга етиб келади. Шопур бўлиб ўтган воқеадан огоҳ бўлгач, алдамчи ҳийлагарни тош билан шундай урадики, жиноятчининг «ки аввал мағзи, сўнгра чиқди жони».

Навоий ҳар қандай қабоҳатнинг ана шундай жазо олишига ишонар ва шунини адолатли ҳол деб билар эди. Шунинг учун у хулоса қилиб ёзади:

Ушолди тош бирла ул қотиқ бош,
Масалдурким, «ушотур бошни тош».

Агар ул хастага еткурди офот,
Яна офотдин топти мукофот.

Достонда Фарҳоднинг Хисравга қарши кураши инсонийлик, севги ва олий интилишларнинг ёвузлик, макр ва тубанликка қарши кураши сифатида тасвирланган.

Гарчи қабих ҳийлагар ўз жиноятига яраша жазо олган бўлса-да, макр қурбони бўлмиш Фарҳоднинг ожиз жасади беҳол ётар эди.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг қирқ биринчи бобда Фарҳод билан Хисравнинг учрашуви ва улар ўртасидаги айтишув берилади. Бу бобни достоннинг кульминацияси дейилса бўлади.

Бу айтишув чоғида Навоий ёвузлик, тубанлик ва макрга қақшатғич зарба беради; подшоҳлик салтанатининг юзаки дабдбаси, пуч мағзини ғоят зўр куч билан фош этиб ташлайди.

Қирқ биринчи бобда тасвирланган Фарҳод ва Хисрав учрашувига онд ҳар бир икки-чаккир шонрининг бу манзарани нақадар тўқис тасаввур қилгани ва бу воқеаниннг ҳар бир томонини пухта ўйлаб чиққанини билдириб туради. Бу учрашув ва айтишув яна бир мартаба Фарҳоднинг маънавий бойлиги ва устунлигини намоён этишга хизмат қилади.

Занжирбанд қилиб келтирилган беҳуш Фарҳодни Хисрав буйруғига кўра бир ҳаким ҳушига келтиради.

Фарҳод ўзининг қаерда ва қай шароитда эканини фаҳмлагач, ўзини йўқотиб қўймайди.

Шоир Фарҳоднинг ҳар бир ҳаракатини бирма-бир кўрсатиб ўтади. Унинг нотаниш шароитда ўзига келгани учун таажжубда бўлиши табиий эди. Фарҳод тездан бу шароитни фаҳмлаб олади ва туриб бошини бир силкиб, қўлини қоқиб сўнг ўлтиради. Албатта, Фарҳоднинг мажлис аҳлига бош индуриб салом бериши, сўз бошламай сўз кутини одоб ишонаси эди.

Фарҳоднинг ишқдаги барқарорлиги ва ўзини юксак фазилат билан тутини Хисравга қаттиқ таъсир кўрғазади. Шунинг учун шоҳ уни қатл этиш фикридан қайтади ва у билан сўзлашишга киришади.

Ана шу ҳолат ҳам Навоийнинг дostonдаги воқеалар чизигининг мустаҳкам мантиқ асосида давом эттирганини кўрсатади. Чунки қудратли, ғазабнок ва босқинчи подшоҳ учун бир саёқни қатлга буюриш ҳеч нарса эмас эди. Аммо Фарҳоднинг асирликда бўлишига қарамай шоҳ олдида ўзини юксак фазилат билан тутиши шоҳни ўйлан-тириб қўяди. Икки рақиб баҳсга киришадилар.

Фарҳод билан Хисрав ўртасидаги диалог «Фарҳод ва Ширин» дostonининг, Навоий шеърятининг, демак, бутун ўзбек адабиётининг энг ёрқин, энг мазмундор, энг гўзал ва энг таъсирли бадний лавҳасидир.

Подшоҳ Хисрав Фарҳод билан сўзлашмоқчи бўлгани туфайли биринчи бўлиб у гап бошлайди.

Деди: қайдинсен, эй мажнуну гумроҳ?

Фарҳоднинг бу саволга берган жавоби Хисравнинг бефаҳм, бeфaросат эканини очиб ташлайди. Дарҳақиқат, агар Хисрав Фарҳодни телба, йўлдан адашган (гумроҳ) деб ҳисоблар экан, унинг қай ердан эканини сўрашнинг нима ҳожати бор, Мажнунда ватан бўларми эди. У шунинг учун саҳрома-саҳро дайдийди-да! Мана, Фарҳоднинг Хисрав саволига берган жавоби:

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Бу жавоб билан Фарҳод Хисрав саволининг мантиқсизлигини кўрсатди, яна у оқилона равишда подшоҳ берган саволга жавоб беришдан бош тортди.

Хисравнинг кейинги саволи ҳам Фарҳоддан жуда ўринли жавоб олади. Аммо бу сафар Фарҳод ўз жавобида айни ҳақиқатни тўппа-тўғри айтади:

Деди: недур сенга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.

Ана шу дастлабки икки савол-жавобдан сўнг бу диалогда ташаббус Фарҳод томонига ўтади. Чунки энди баҳс муҳаббат мавзуга кўчган эди. Бу мавзуда эса Фарҳодга ҳеч ким бас кела олмаслигини аниқ. Хусусан, Хисрав каби мағрур ва калтафаҳм сохта ошиқ учун, айниқса.

Хисравнинг кейинги айтган гапи савол эмас, балки унинг ишққа муносабатини билдиради. У ишқ тирикчилик ишига ярамайди, дейди. Фарҳод учун эса ишқ бор жойда тирикчилик тўғрисида сўз юритиб ўлтиришга ҳам ҳожат қолмайди. Бу байтда икки қарама-қарши фикр бир-бири билан кескин тўқнашади:

Деди: бу ишдин ўлмас касб рўзи,
Деди: касб ўлса басдур ишқ сўзи.

Шундан сўнг диалог икки тамомла зид мавқеда турган шахсларнинг айтишуви тарзида давом этади. Бир ишқни тушунмайди, иккинчиси эса ишқни улуғлайди ва ўз ҳаётини ишқдан ташқарида тасаввур қила олмайди. Ишқнинг нималигини билмоқ учун унинг оловида куймоқ лозим. Ишқ оловида ёнмаган, жоҳга (давлат, бойлик, юзаки улуғлик) берилганлар ишқ лаззатидан маҳрумдирлар.

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона!
Деди: куймай киши топмас нишона.
Дедиким: куймагингни айла маълум!
Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!

Шундан сўнг Хисрав унинг учун мутлақо нотаниш бўлган, унинг тасаввурига сиғмайдиган кишининг — ошиқ Фарҳоднинг ҳаёти, унинг шахсияти тўғрисида саволлар бера бошлайди, Хисрав Фарҳодга нолайиқ таклифлар қилади. Фарҳод унга кескин ва қатъий танбеҳлар билан жавоб беради.

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?
Деди: руҳ эрмас эрди танға пайваст.
Деди: бу ишқдин инкор қилғил!
Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!

Бу диалог давомида Навоий ошиқлик ҳолати, унинг ўзига хос бўлган белги ва хусусиятлари тўғрисида сўз юрилади. Уларни фақат ишқ мубталоси бўлганларгина биллишга қобилдирлар. Фарҳод сўзлари орқали ёқимли лаззатлар — васл шодликларининг баланд шоирона таърифи янграйди.

Деди: ошиққа не иш кўп қилур зўр?
Деди: фурқат кун ишқи балошўр.
Деди: ишқ аҳлининг недур ҳаёти?
Деди: васл ичра жонон илтифоти.

Ишқ маҳбубасиз бўлмайди. Эндиги мисраларда севгили ёр, унга ошиқнинг чексиз садоқатини улуғловчи маъно жойлашган.

Дедиким дилбарингнинг де сифотин!

Подшоҳнинг мундоқ бетакаллуф муомаласига Фарҳод ғоят ўринли жавоб қайтаради. У ўз дилбарининг отини тилга олишга ҳам журъат эта олмайди.

Деди: тил ғайратидин тутмон отин!

Хисрав бемаънилик билан ўз саволларини ёғдиришда давом этади. Фарҳод уларнинг ҳар бирига ўзига яраша оқилона ва таъсирли жавобларини қайтариб боради.

Дедиким: ишқиға кўнглунг ўрундур,
Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.
Деди: васлиға борсен орзуманд?

Деди: бормен хаёли бирла хурсанд.
Деди: нўши лабидин топқай эл баҳр?
Деди: ул нўшдин эл қисмидур заҳр!

Хисрав ошиққа ишқда етишадиган жафо-жавр тўғрисида саволлар беришга кўчади. Ошиқнинг жавоблари унинг ўз ишқида барқарорлиги, ҳар бир заҳмат ва оғирликни фидокорлик билан чекишга тайёрлигини намойиш этади.

Деди: жонингни олса лаъли ёди?
Дедиким: ушбудур жоним муроди.
Деди: кўксунгни гар чок этса бебок?
Деди: кўнглим тутай ҳам айла деб чок!
Деди: кўнглунг фидо қилса жафоси?
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси.

Хисрав ва Хисравнамо шахслар ҳар бир ишдан қанча фойда ёки зиён етишини ҳисобга олиб иш тутар эдилар. Уларнинг мўлжалига кўра ишқ азобидан бирор фойда бўлиши мумкин эмас. Аммо чин севги мубталолари учун ишқ зиёни соф фойдадир. Шунинг учун ошиқлар ҳеч қачон ишқни тарк этмаяжаклар.

Дедиким: ишқдин йўқ жуз зиён буд,
Деди: бу келди савдо аҳлига суд.

Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур!
Деди: бу шева ошнқдин йироқдур!

Хисравнинг тубанлиги шу қадарки, у Фарҳодга бойлик, хазина таклиф қилиб, ишқ йўлидан қайтармоқчи бўлади. Аммо бу билан Хисрав ўзининг маънавий қашшоқлигини ўзи очиб бермоқда. Фарҳод бу номуносиб савдони қатъият билан рад қилади. Хисрав учун қимматли бўлган хазиналар Фарҳоднинг наздида тупроқ

билан баробар. Фарҳоднинг севгиси эса мураккаб ва бой кимёдир.

Деди: ол ганжу қўй меҳрин ниҳоний,
Деди: «туфроққа бермон кимёни!»

Хисрав Фарҳодни ҳижрон зулми билан қўрқитмоқчи бўлиб уринади. Фарҳоднинг жавоби — агар насиб бўл-маса, унинг умиди билан хуш эканлигини англатади. Хисравлар, албатта, бундай дилхушликдан бегонадир-лар.

Деди: жонингга ҳижрон кинакашдур.
Деди: чун бор васл умиди хушдур.

Энди Хисрав ўз нуқтаи назаридаги энг юқори оми-ни ўртага ташлайди. У Фарҳодни, шоҳлар билан душман-лик йўлига тушмагин, деб огоҳлантиради.

Фарҳоднинг бу ўринсиз ва беақллик билан қилинган таҳдидга берган жавоби чуқур мазмунли, қатъий ва афо-ризм сингари лўнда ва аниқдир:

Дедиким: шаҳга бўлма ширкат андеш!
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!

Хисравнинг кишвар (мамлакат) бериб, Фарҳодни ишқ йўлидан қайтармоқчи бўлиши унинг нақадар юзту-бан кетганини билдирар эди. Бу ерда Фарҳоднинг жаво-би унинг шоҳлик ва давлатга қанчалар бефарқ эканини, чин севги ва инсонийликни нақадар улуғлашини кўрсата-ди. Яна бу жавоб Хисрав таклифининг ожизлик ва мағ-лубият нишонаси эканини очиб ташлайди,

Деди: кишвар берай, кеч бу ҳавасдин!
Деди: бечора, кеч бу мултамасдин!

Ҳамма жиҳатлардан тўла мағлуб бўлган подшоҳ Хисрав энди очик пўписа ва таҳдидга ўтади. Бу унинг қўлидан келадиган бирдан-бир чора эди. Хисрав Фарҳодни ўлимга ҳукм этажагини айтади. Фарҳоднинг муддаоси эса ишқ йўлида ўлмоқдир. Шунинг учун Фарҳод бу ўлимни фидокорлик билан қабул этишга тайёр. Яна Фарҳод таъкидлаб ўтадики, унинг учун Хисрав сўзларини эшитмакдан кўра ўлим афзалдир.

Деди: ишқ ичра қатлиниг ҳукм этгум!

Дедп: ишқида мақсудумға етгум.

Деди: бу ишда йўқ сендин йироқ қатл,

Деди: бу сўзларингдан яхшироқ қатл.

Шу билан диалог тугайди. Чунки Хисрав Фарҳодга сўз тополмай қолади. Ошиқнинг фикри, мантиқий жавобларни қаршисида подшоҳ тамомила ожиз эди.

Фарҳоднинг шунчалар оқил, қатъиятли ва қўрқмаслиги Хисравни янада кучлироқ ғазабга солади. У Фарҳодга ҳукм чиқара бошлайди. Энди диалог монологга айланади.

Шоир Хисрав монологда унинг нисбий характеристикасини беради. Хисравнинг бераҳмлиги шу қадарки, у Фарҳоднинг ўзини тутishi, қайтарган жавобларидан ҳам унинг ким эканлигини била олмади. Хисрав Фарҳодни разил, дун, водийда тентиган бир гадо деб атайди. Ана шундай бир шахс подшоҳ билан барабар туриб айтишса, Хисрав бунга қандай чидасин?!

Шоҳнинг ғазабига сабаб бўлган ҳол Фарҳоднинг Хисравдан тап тортмай, унинг подшоҳлик салобатини пиндан қилмай дил сўзларини рўйи-рост айтгани эди.

Хисравнинг Фарҳодни жазолаш тўғрисидаги буйруғи унинг ўта золим, қонхўр ва ўз маънавий ожизлигида қўрқинчлилигининг нафратли ва тубан бир кўринишидир.

Подшоҳ буюрадики, Фарҳоднинг қўлларини боғлаб

дорга оссинлар, сўнг унинг жасади тошбўрон қилинсин. Фарҳоднинг жонсиз танаси ибрат учун дорда бир неча кун осиб қўйилсин. Шундан кейин уни ўтда куйдирилсин, кулини эса кўкка совурилсин!

Бу даҳшатли фармон ҳақиқий ошиқлар, ўз йўлида фидойилик билан қатъий турувчи кишилар золимлар учун қанчалар хавфли эканини кўрсатар, золим подшоҳ ўзидан маънавий жиҳатдан устун бўлган зотларга нисбатан қанчалар қаҳрли бўлишини билдирар эди! Фарҳод бу ҳукми мамнуният билан қабул қилишини билдириб, довюрақлик кўрсатади. Хисравнинг ясама ошиқлигини масхара қилиб, уни маънавий жиҳатдан ўлдирди, яна ўзининг Чин шаҳзодаси эканини маълум қилиб, шохни ҳушёрликка чорлайди.

Унинг устига Саъдий Шерозий айтганидек: «Изо янсал-инсону тола лисонуҳу» («ўлимга ҳукм этилганининг тили узун бўлади»). Демак, ўлим олдидан Фарҳод барча сўзларини айтиши шарт эди.

Фарҳоднинг, хусусан, унинг кулини кўкка совуриш тўғрисида фармонга муносибати чуқур таъсир кучига эга. Ошиқ жисмининг куллари осмондаги булутларга қўшилиб, ёр бошига соя солса, гоҳо ёғин бўлиб, унинг тупрогини суғурса, гоҳо чақин бўлиб тоғларни ёритса бу қандай бахт!

Шу сўзлар билан Фарҳод Хисрав буйруғининг моҳият-эътибори билан пуч ва бемаънилигини фоят зўр куч билан очиб ташлайди.

Ана шундай бошловдан сўнг Фарҳод Хисравга ўз муносабатини яна бир бор билдирди, ўзининг хатти-ҳаракатини изоҳлайди, ким эканлигини эълон қилади: Хисравнинг жиноятлари эвазига қандай жазо олажагидан огоҳлантиради.

Фарҳод дастлаб Хисравнинг ишқда рақобатга сазовор эмас эканини унинг бўйнига қўяди.

Хисрав ошиқ Фарҳодни ҳийла билан қўлга туширди, Фарҳодга итобомуз сўз айтиб, таънали саволлар берди:

бу саволларга муносиб жавоб олгач, уларга лойиқ сўз тополмай, бир ғарибу хастага энди сиёсат қилмоқда. Ҳайф, бундай ҳукмронлик одатига! Бу сиёсат эмас, балки қотилликдир! Фарҳод қатлдан қўрқаётгани йўқ, у ана шундай ишдан Хисрав учун хижолат чекмоқда.

Шу фикрларини айтиб бўлганидан сўнг Фарҳод ўзининг Чин шаҳзодаси эканлини, агар Ҳоқон ўз фарзандининг бошига Хисрав туфайли тушган савдолардан хабардор бўлса, Хисрав мамлакатини қандай вайрон қилашини айтади. Ушанда бу вайроналикка беғуноҳ Фарҳод эмас, балки гуноҳкор Хисрав айбдор бўлажак.

Бу монолог бутун дoston давомида Фарҳоднинг энг катта монологидир. Бу дард туғени, севгучи юракнинг изтироб ва ҳаяжонлари, улуғсифатликнинг вазмин салмоғини ифодаловчи ғоят катта таъсир кучига эга бўлган, ранг-баранг бўёқларга бой бадий лавҳадир.

Хисрав билан Фарҳод ўртасидаги баҳсни бутун қўрғон аҳли (арманлар) ва Хисрав лашкари кузатиб турар эдилар. Ана шу шароит Хисравнинг маънавий мағлубиятини янада чуқурлаштиради. Фарҳод ғалабасининг шуҳрати ва эътирофини кучайтиради.

Фарҳод ўз сўзларини тугаллагач, Арман қўрғони, унда жам бўлган халойиққа видo назарин билан боқади. Фарҳод ҳаёт билан хайрлашмоқда. Лекин у охириги дамда ҳам подшоҳга эмас, халққа қарайди, халқ билан видолашади. Бу Фарҳоднинг ҳаминша одамлар учун, халқ учун яшаганлигини билдиради. Бу халққа беқиёс ҳурматининг улуғ намоёншидир. Эл ҳам Фарҳод ҳолига зор йиғлайдилар. Аммо қўрғон халқи Фарҳод бошига тушган мусибатларни Ширин ва Миҳинбонудан махфий сақлайдилар.

Хисрав одамлари ҳам Фарҳоднинг донолигига, ўлимга бепарво эканлигига ҳайратда қоладилар.

Фарҳод дўст томоннинг ҳам, душман томоннинг ҳам кўнглини эгаллайди.

Халқ оммаси Фарҳоднинг оқил ва донолигига, Хисравнинг фармони эса ноҳақ эканига тан берадилар.

Навоий Фарҳод маънавий дунёсининг бой ва устунлигини ана шу мисоллар орқали яна бир бор исботлайди.

Достоннинг қирқ иккинчи ва қирқ учинчи боблари Фарҳод ҳолатининг тасвирига бағишланган.

Олдинги бобларда Фарҳод — жангчи, Фарҳод — қурвчи, Фарҳод — мубориз, қўрқмас инсон образлари гавдаланган бўлса, энди Фарҳод — ошиқни унинг учун ёт, биз учун эса нотаниш шароитда кўрамиз.

Хисрав Фарҳоднинг Чин шаҳзодаси эканини эшитгач, вазири Бузург Уммид маслаҳатига кўра ўз буйруғининг бажарилишини кечиктиради, бир-икки ой Фарҳодни аспрликда тутишга қарор қилади.

Бу ерда Навоийнинг жамиятдаги синфлар ўртасидаги зиддиятни кўрсатаётгани маълум бўлади. Телба, кимсасиз мажнунни Хисрав шиддат ва ғазаб билан энг мудҳиш усуллар орқали ўлдирмоққа буюрган эди. Чин шаҳзодасига нисбатан эса ўша фармонни дарҳол амалга оширишга журъат қила олмайди.

Хисравнинг буйруғига кўра энди Фарҳод тушиб қолган шароит ошиқларнинг сарсон-саргардон ва зору вайрон бўлмоқларининг тимсолидир.

Қирқ иккинчи бобда Фарҳод Хисрав фармониغا кўра Салосил қўрғонида банди. Уни беш юз соқчи кузатиб туради, аммо Фарҳод учун қўриқчиларнинг кераги йўқ эди.

Фарҳоднинг оҳу фарёидан «ариф авқоту авродидин онинг» посбонлар уни худди Мажнун Лайлига ишқ қўйгани каби севиб қолган эдилар.

Яна Суқрот билдирган хуфяга биноан Фарҳод бир исмни атаса, унинг олдида юз дарвоза очилиб, юз минг бандлар ечилиб кетар эди. Фарҳод қачон хоҳласа, истаган томонига кетавериши мумкин эди.

Фарҳодни бандиликда сақлаган куч унинг инсонларга меҳру шафқати эди. Чунки Хисрав, агар Фарҳод бан-

диликдан халос бўлиб кетгудай бўлса, унинг соқчиларини ўлдиражагини айтган эди. Шунинг учун Фарҳод фақат ярим кечалари чиқиб кетиб тоғу даштларни кезар, сўнгра у қоронғу кетмасдан «ҳануз эл кўзларида сокин уйқу» экан пайтида яна бандиликка келиб ўлтурар эди.

Навоий учун ишқнинг соф мундарижаси гуманизмдан иборатдир. Фарҳод гуманизми ариқ қазувчилар меҳнатини энгиллаштирганида аннқ кўринади; Фарҳоднинг Хисрав қўшинига қарши жанг бошламай, фақат тош отиб, уларни ўз устун имконидан огоҳ қилганида ва шу билан чекланганида ҳам кўринади. Салосил қўрғониданги банди Фарҳод ҳам бу бандиликдан энгилгина қутулиб севгилиси Ширин ёнига кетиши мумкин эди. Аммо Фарҳод бенаво-нотавонлар — ўз соқчиларининг ўлимига сабаб бўлишни истамайди. Ҳатто бу қўриқчиларнинг ўзи Фарҳодга биз сенинг тори мўйингга фидо бўлишга тайёرمىз, банддан бўшаб хотиринг истаган томонга қадам ургин, Хисравдан нима етса майли, биз кўрайлик, лекин сен саломат бўлгин, деб мурожаат қилишади. Аммо Фарҳод бу таклифни рад этади.

— Бундай иш аҳли вафога муносиб эмас,— дейди Фарҳод. Қаранг, ошнқ Фарҳод ўзини энг ширин висол лаззатидан маҳрум этиб, энг оғир балонни кўтаришга рози бўлмоқда. Чунки унинг покнза қалби халқ бошига мусибат туширишни истамайди. У ўзгаларнинг бахтсизлиги ҳисобига ўз бахтини қуриши мумкин эмас. Фарҳоднинг чинакам одамийлиги, инсонларга ғамхўрлиги, ҳатто унинг ўз севгилисининг висолига интилишидан ҳам устун чиқмоқда. Фарҳод ва Навоий ана шундай инсонпарвар зотлар эдилар. Ана шундай улуғ инсонпарварлик Навоий ижоди ва амалий фаолиятининг туб мазмунини ташкил қилар эди.

Фарҳоднинг бу қарори унинг характери мантиқидан келиб чиқади. Воқеаларнинг ўзаро бирлиги ва боғлиқлиги эса шу қарор орқали мустаҳкамланади.

Демак, Фарҳоднинг тоғу даштларда беқарор тенти-

раши Хисравнинг салобати ёки қудрати, қаҳрамоннинг ожизлиги ёки хавотири, унинг телбалиги туфайли эмас, балки унинг олижаноб инсоний фазилатлари, инсофлиги, юксак ва қатъий инсонпарварлиги сабаблидир.

Ишқ дардлари. Навоий Фарҳоднинг объектив омиллар натижасида мажбуран жамиятдан узилиб қолганлиги учун энди уни табиат билан боғлайди. Ошиқ Фарҳод тонг қушлари сингари машриққа (кун чиқишга) мурожаат қилади: у яна чиқиб келаётган қуёш билан сўзлашади, Сипехрдан шикоятланади, осмондаги ойга ўз дардидан сўзлайди. Фарҳод тунни билан Зухра, Аторуд (Меркурий), Муштарий (Юпитер), Зуҳал (Сатурн) каби сайёраларга, кўк юлдузларига хитоблар қилади. Шу йўсунда у тунни ўтказди.

Шоирнинг ошиқ ҳолатини билдирувчи бу мисралари чексиз надомат, ҳазин ун ва юксак бадиният билан тўлиб тошган.

Қирқ иккинчи ва қирқ учинчи боблар ошиқнинг ёлғизлиги, унинг фалакдан чеккан ситамлари, афтода аҳволининг энг дардли, энг оғир ва энг зўр таъсирчан ифодаларидир.

Агар Фарҳод шунчалар оғир ва мураккаб аҳволга тушиб қолган бўлса, у минг марта ўлимга ризо бўлиб турган бўлса, у нега ўзини ўзи ўлдириб қўя қолмайди? Шоир бу саволга жавобни ҳам диққатдан четда қолдирмаган.

Навоий ҳар бир воқеанинг бир-бирдан келиб чиқишига, улар ўртасидаги мантиқий боғлиқликнинг мустаҳкам, ишонарли бўлишига катта аҳамият берар эди. Навоий таъкидлайдики, Фарҳод бу тушган савдоларни бошидан кечира-кечира шу қадар заифлашиб кетган эдики, ҳатто унинг ўз жонига қасд қилишга ҳам мадори қолмаган эди. Шу аҳволда у ўликдек чўзилиб, ҳушидан айрилиб ётар эди. Субҳ унга мотам тутиб ёқасини чок этади; унинг сўғи (тобути) устига осмон анжум дурларини сепеди. Лекин «уни қайғулар тунни ўлдирган экан,

тонгнинг ўтли меҳри билан дам урмоғидин (қуёш чиқ-
моғидин) нима фойда?» (П. Шамсиев талқини.)

Ана шундай оғир пайтда Фарҳодга бирдан-бир энг қимматли таскин Шириннинг мактуби эди. Фарҳод бу мактубни олгач, ғоят шод бўлади. У Ширинга қалб ҳа-
рорати билан тўла жавоб мактуби ёзиб жўнатади.

Аmmo макр ишқ қаҳрамонига қарши янги, балки охир-
ги хуружни ҳозирламоқда эди.

Қирқ еттинчи бобда ана шу макр тўғрисида сўз бора-
ди.

Умрида тили бирор марта чинни айтмаган зоти мак-
кор тоғу тошларга чиқиб Фарҳодни қидириб топади. Бу
қабих қотил ўзини Фарҳодга тақводор, тарки дунё қил-
ган киши деб танитади.

Ростлик Фарҳод қалбида мустаҳкам ўрин олган эди.
У ёлғонни ҳатто тасаввур ҳам қила олмас эди. Яна Фар-
ҳод инсон зотига умуман ҳурмат ва шафқат билан қарар
эди.

Лаънати маккор зол ўз макри билан Фарҳоднинг ана
шундай фазилатларидан фойдаланади. У Фарҳод ишончи-
ни қозониб олгач, ўйлаган разилона режасини амалга
оширади. У, Хисрав Арманни олиб Миҳинбону билан
сулҳ тузди; Хисрав никоҳига киришни истамаган Ширин
ўз-ўзини ҳалок қилди, деб ёлғон сўзлаб, бечора ошнққа
охирги зарбани етказди. Бу қабих маккор ўз ёлғони
билан ошиқ Фарҳодга ажал захрини ичирган эди.

Бечора Фарҳод:

Гараз гар жон эди, олдинг, ано, ҳой,
Улук тандин не истарсен яна, ҳой.

Кўнгул қонин ичардин тўйгил эмди,
Мени ўз меҳнатимга қўйгил эмди,—

дея дод солиб кўзидан селдек кўз ёшлари оққан ҳолда
йўқлик даштига йўл олади.

Қирқ тўққизинчи боб дostonнинг энг қайғули боби деса бўлади. Бунда Фарҳод жаҳон билан видолашади.

Ажал яғмоси олди жисмидин зўр,
Еруғ оламни кўрди, ўйлаким гўр.
Қатик тош узра талпинмоққа тушти,
Сўнгаклар жисмида синмоққа тушти.

Чархга мурожаат қилиб фиғон кўтарган Фарҳод ундан ўзига ўлим тилайди.

Ниҳоят, Фарҳод ишққа хитоб қилиб, унинг ҳамдард-лигига таҳсинлар айтади. У ҳижронга, гамга, кўз ёшларига қарата сўз айтиб, уларнинг ўзига мўл-кўл насиб бўлганини билдиради. Шонр шу образлар орқали ҳалок бўлаётган Фарҳоднинг ўз муттасил ҳамроҳлари билан хайрлашувини таъсирли ва ўзига хос бадииятли воситаларда баён қилади. Бу Навоий шoirона маҳоратининг ёрқин нишоналаридандир.

Фарҳод саҳрога мурожаат қилади. У аёғи зарбидан саҳрога ранж етказгани, кўз ёши сели билан дашт бағрини ёргани, югуриб олиб, чангини кўкка совургани учун саҳродан узр сўрайди. Навоий даштнинг бу видолашувдан ёқаси чок бўлганини айтиб ёзади:

Бўлуб бу мотамидин дашт гамнок,
Ки водидин яқосин айлабон чок.

Метини билан бағрини ёргани, кўз ёши билан уни хунолуд қилгани, дам билан бошидан дуд кўтаргани учун Фарҳод тоғлардан кечирим сўрайди ва у билан хайр-хўш қилади.

Фарҳод осмонга қараб сенинг шиоринг неча жавру жафодан иборатдир. Мен бихилмен (кечирим сўровчи), чунки менинг одатим фақат вафо эди, дейди.

Шундан кейин Фарҳод ўз меҳнат қуроллари — метини, тешаси билан хайрлашади, уларга етказган жа-

фолари учун узр сўраб, улардан, «кўюнг жонимга миннатлар вафодин», деб илтижо қилади.

Сўнгра Фарҳод атрофини ўраган ҳайвонларга қараб сўз айтади:

Вафо бирла мухаммар хилқатингиз,
Мураккаб меҳр бирла тийнатингиз.

Шифоқу гадрдин табъингиз озод,
Йўқ ул янглиғки хайли одамизод.

(таъкид меники А. Қ.)

Ҳайвонлар Фарҳоднинг ҳолини фаҳмлаб гавго кўтардилар. Навоий ана шундай ифодаларда бу вафоли ҳайвонларни вафосиз кишилардан устун қўяди.

Хуруш айлаб нечукким мотамийлар,
Йўқ андоқким вафосиз одамийлар!

Бу ерда муаллиф сўзлари Фарҳод сўзлари билан ула-ниб кетган. Чунки фикр бир хил даражада юксак. Вафо-ни, вафоли зотларни улуғлаш шунчалардир. Хоҳ ҳайвон, хоҳ инсон бўлсин у вафоли бўлиши шарт. Вафо ҳайвонни инсондан юқори қўяди, вафосизлик инсонни ҳайвондан ҳам қуйи қилади. Аммо Навоий ўзи яшаган даврдаги одамларда вафонинг йўқлигини юқоридаги «хайли одамизод»да вафо бўлмаслиги тўғрисидаги гапи билан қатъиян билдириб ўтади.

Фарҳод ҳаётининг охириги дақиқаларида яна бир бор отаси, онаси, Мулкоро ва Баҳромларни ёдлайди, уларга қарата қалб сўзларини йўллайди. Фарҳод сабога арз қилиб, Чину Хитога етиб боришни, Хоқонга унинг фарзанди арзини етказишни илтижо қилади. Фарҳоднинг отасига йўллаган паёми фарзандлик бурчини англаган, аммо уни тўласича адо этолмай доғда қолган ўғилнинг қалбидан чиққан аламли фарёдлардир.

Ҳар бир фарзанд сингари Фарҳод ҳам отасига ўз эзгу кўнгил дардларини изҳор этади. Фарҳодга Парвез зулм ўтказди. Парвез унга нисбатан эгрилик ва ёлғонни ишга солди. Агар у тўғрилиқ билан иш тутганида Фарҳод бундоқларнинг мингтасига жавоб берган бўлар эди.

Ҳаёт билан видолашаётган Фарҳод умрининг тугаб бораётганидан нолимайди. У адолатсизлик, ноҳақлик ва эгриликнинг ғалабасидан зорланади, бундай қабилх ишларнинг йўқ қилинишига истак билдиради. Шунинг учун Фарҳод отаси Хоқондан илтимос қилиб, диловар Баҳромни қўшин (черик) билан бу ёнга юборишни сўрайди. Токим Баҳром золимлардан Фарҳод қасосини олсин! Фарҳод отани ўзига қаттиқ мотам тутмасликка, қазо ҳукмига ризо бўлишга чақиради.

Фарҳоднинг онасига хитобан айтган сўзлари Навоийнинг умуман оналарни улуғлаб ёзган кўп таъсирли мисраларига ҳамоҳангдир.

Йигирма икки байт давомида Фарҳод онасига муҳаббатини, у шўрликнинг мусибатли аҳволини англаяжагини изҳор этади. Аммо тақдир белгилаган ёзмиш туфайли онага у фақат ҳам етказди. Онанинг Фарҳод ўлими тўғрисидаги хабарни эшитгач, қандай аянч аҳволга тушиб қолишини ўғил тасаввур қилади. Онанинг орзуи «ки бўлғай муниси бир турфа фарзанд». Аммо бу бечора она бирдам ўғли ғамидан дилхушлиқ топмади, ҳамиша унга зор бўлди, унинг ташвишини чекди. Ўғил буни яхши тушунади:

Менинг дардимга қолиб жисми зоринг,
Менинг доғимдин ўртонмак шиоринг...

Бас эрмас эрди умре куймакинг бас,
Куюб-куюб кул ўйдунг ўйлаким хас.

Бу хусрон баски, чун ғам рўди туздум,
Сиришким селидин каъбамни буздум.

Фарҳод онасидан рози-ризалик тилайди, ўзининг дардида ранж тортмасликни илтимос қилади.

Навоий оналарнинг ўз фарзандларидан айрилиқда чеккан кулфатларини яхши тушунар, уларнинг дардманд юракларидаги изтиробларни сезгирлик билан идрок этар эди. Яна у онадан йироқ тушган фарзанднинг афсусу надоматларини ҳам қалб овози билан ҳазин ва мунгли оҳангларда куйларди. Қайсининг онаси қабри устидаги чеккан фиғонлари, Искандарнинг Бонуга ёзган мактубидаги онани қадрловчи, аммо кечиккан сўзлари, Фарҳоднинг онаси билан видолашиб тортаётган аламли таассуфлари бир-биринга гоят уйғун ва ҳамоҳанг лавҳалардир.

Буларни ўқир экан киши Машҳад ва Самадқандда узоқ йиллар давомида сарсон-саргардонликда она юртдан, она дийдоридан узоқда, ғарибликда юрган Навоийнинг тақдирини эсга олади. Фарҳод қалбига титроқ солмоқда бўлган бу изтиробларни шоир ўзи ҳам бир маҳаллар бошидан кечирган эди.

Фарҳод Мулкорога ҳам таскин сўзлари йўллайди. Оқил киши қазога кин қилмаслиги кераклигини унга уқдиради.

Баҳромга мурожаат қилиб эса, Фарҳод унинг «кўкалтошу ини, шогирду фарзанд» эканини эслатади. Унга черик тортиб бу ерга келишни васият қилади. Токи яна Баҳром Хўтан мулкидаги тўрт қасрга Моний қўли билан сувратлар солдирсин. Бу сувратларда Фарҳоднинг Юнон сафари, Арастуга рақамкаш бўлганлари ўз тасвирини топсин.

Баҳромга васиятда Фарҳод Қоранга ҳам ўзининг видосини етқаришни сўрайди.

Баҳром ишқ аҳлига эълон қилсинки, Фарҳод ошиқлик аро зор бўлди, унга Хисрав кўп озорлар етказди. Шунинг учун Фарҳоднинг Баҳромдан илтижоси бундайдир. Демак, дostonда Фарҳоднинг қасосини олиши ло-

зим бўлган шахс Баҳромдир. Фарҳод Баҳром ғалабасига умид боғлайди.

Аммо Навоийнинг талқинидаги бу қасос тор маънодаги ўч эмас. Бу қасос зулмкор Хисрав тахту тожи афсарини кул қилиб, «вафо қасрини обод» қилмоқдан иборат. Шундагина мазлум Фарҳоднинг руҳига шодлик етишажак.

Фарҳод Баҳромни Хисравга қарши курашга чорлар экан, у ёвузликнинг йўқ қилиниши: эзгулик, вафо ва тўғрилиқнинг тантанасини таъминлашга чақиради.

Сўнгги вафо сўзларини Фарҳод садоқатли дўсти Шопурга қаратган. Фарҳод Шопурга, «вафо ойину шарти мунча бўлғай, магарким тангри-ўқ узрингни қўлғай», деб ундан миннатдор бўлади. Унга «Ҳамниша воқиф ўл қабрим тошидин, аёғинг чекма туфроғим бошидин»,— деб васият қилади. Шопур Фарҳод учун шунчалар қадрли ва азиз эдики, Фарҳод ҳатто ўлимидан сўнг у билан ҳамдам бўлишни тилайди. Агар Шопур оёғи Фарҳоднинг туфроғи бошидан нари бўлмаса, шунда Фарҳоднинг тилаги амалга ошади. Яна бу мисрадаги зиддиятли ифода, яъни дўст аёғининг туфроғи бошида бўлишлиги Фарҳод учун бу дўстликнинг энг олий даражадаги ва энг покиза сифатли дўстлик эканини кўрсатиб туради.

Барча яқинлари билан видолашган Фарҳод ўз жонининг номини тилга олиб, унинг ёдида дунёдан ўтади.

Қилиб жонон отин тилга таълим,

Тутуб жонон отин, жон этти таслим.

Аммо Фарҳод каби юсак фазилатлар тажассуми бўлган зот, шундай олижаноб туйғуларга бой ҳассос қалб эгаси ҳеч қачон ўлмайд.

Шунинг учун, муҳтарам китобхон, биз Фарҳод билан хайрлашмоқчи эмасмиз. У сиз билан суҳбатимизда ўз иштирокини давом эттираверади. Бу суҳбат мавзун «Фарҳод ва Ширин» достонининг энг латиф лиризм би-

лан сугорилган қисмлари Фарҳод ва Ширин ўртасидаги севги мактубларига бағишланади.

Ўзишмалар. «Фарҳод ва Ширин» достонининг энг нафис ва энг лирик лавҳалари муҳаббат ва садоқат мадҳияси бўлмиш Ширин билан Фарҳод ўртасидаги ўзишмалардир.

Бу мактубларда севги изҳори, севишганларнинг бири-бирини қадрлаши, улуғ тутиши юксак бадният билан куйланади.

Бу ўзишмани даставвал Ширин бошлаб беради. Ширин мактубини Навоий дарднома деб атайди. У анъанага биноан яратувчи мадҳи билан бошланади. Номанинг бошланғич бўлагидаёқ Ширин вафо аҳлининг қисмати айрилиқ жомидан заҳр ичмоқ эканини, ишқ чақини урганда хоҳ сарв бўлсин, хоҳ хас бўлсин, барисини кул қилиб ташлаяжагини қайд этиб ўтади.

Ана шу ошиқона ҳолат мактуб давомида борган сари аниқроқ кўзга ташлана боради.

Ки яъни мен заифи хаста жондин,
Малолат қалъасиға посбондин.

Сангаким қалъанг ўлмиш кўҳи андуҳ,
Ғаму, дарду фироқинг кўҳ то кўҳ.

Недур аҳволинг, эй зору ғарибим,
Висолим давлатидин бенасибим?

Чекардин ғам тоғин ҳолинг нечукдур,
Бу юкдин жисми чун нолинг нечукдур?

Қаттиқ ғурбат аро ҳолинг не эркин,
Ачиқ фурқатда аҳволинг не эркин?

Фироқ ичра нечукдур жисми зоринг,
Не янглиғ тўлғонур ўт ичра торинг?

Бу мисраларда Ширин Фарҳод ҳолидан қанчалар ташвишноқ экани, ўз севгилиси чекаётган азобларга ҳамдардлиги намоён бўлиб туради. Ширин Фарҳоднинг машаққатли қисматини сал бўлса-да енгиллатиш мақсадида ундан ҳол сўрамоқда. Аммо бу саволлар мазмунидан Шириннинг Фарҳод аҳволидан огоҳлиги ва унинг учун қанчалар қайғураётгани сезилиб туради. Шунинг учун Фарҳодга у ҳар мисрада бир савол беради. Яна ўзи бу саволга жавоб топгандек бўлади.

Ширин Фарҳоднинг андуҳ тоғида қалъа қурганини, ғаму, дарду фироқи тоғлар сингари уюлиб ётганини, жисмининг қил каби бўлиб кетганини, жисми зорининг ўт аро тўлғанаётган ипдек изтироб чекаётганини тасаввур қилар эди. Шунинг учун ҳам Ширин меҳрибонлик билан Фарҳодга: «Зору ғарибим, висолим давлатидин бенасибим», деб мурожаат қилади. Ширин висол билан ўз ошиқини бахтли қилишни истар эди. Аммо бунга муяссар бўла олмади.

Мактубнинг эндиги мисраларида Ширин портрети берилади. Шоир бу тасвирни қизнинг ўз сўзлари орқали ифодалаган. Бу мисралар гўзал маҳбубанинг фазилатлари, чиройини мадҳ этади. Ўз ҳусни жамоли ва қадрини яхши билган Ширин бутун борлигини ўз Фарҳодига бағишлайди. Бу илҳомли ва мутаассир мисраларда Шириннинг қизлик камоли, ифбатли табиати, қизгин муҳаббати бор гўзаллиги билан намоён бўлади.

Сочим фикрида тунлар айласанг печ,
Қарорурму жаҳоннинг тун каби ҳеч?

Қошим меҳробини ёд айлаган дам,
Янги ойдек бўлурму қоматинг ҳам?

Кўзум фикри ичинга солса қойғу,
Бало ҳар гўшадин тугён қилурму?

Чу мужгоним гамидин чикса хўюнг,
Бўлурму бир тикон ҳар тола мўюнг?

Қароғимни тахайюл айлаган чоғ,
Хаёлинг шахси ўртарму янги доғ?

Сўнг Ширин Фарҳоднинг ҳайвонлар билан ҳамдам-
лигини Сулаймоннинг мавқен билан қиёс қилади. У ўзи-
нинг Фарҳод учун Билқис (Сулаймоннинг севикли ёри.
А. Қ) каби бўлишига тилак билдиради. Аммо «менинг
бирла унутма аҳду паймон!» дейди.

Шундай чиройли ва ўринли ўтмоқ ила Ширин ўзининг
Фарҳод висоли давлатига орзуманд эканлигини, кўнгли-
да етишув чоғида Фарҳодга не-не меҳрибонликлар кўр-
сатиш иштиёқи тўлиб-тошганини изҳор этади.

Ширин Фарҳоднинг ҳамниша йўлдоши бўлишни ис-
тайди, агар Фарҳоднинг кафтига тикан киргудай бўлса,
Ширин у тиканни киприклари билан тортиб олишга
тайёр: мабодо Фарҳоднинг йўлида хору хас учраб қолса,
Ширин уларни сочи билан супуражак, агар ошиқ кўн-
лида ҳам чанги пайдо бўлса, Ширин кўз ёшлари билан
у ерга сув сепишга тайёр. Ана шундай пок орзуларга
қалбини очган қиз — минг афсуслар бўлсинки — айри-
лиқ исканжасида! У ҳамниша ўз севгилисидан йироқда.
Ширин ўз бошига тушган кулфатларни тақдирнинг ёз-
миши деб билади.

Бу ерда Навоийнинг ислом дунёсида мустаҳкам ўр-
нашган эътиқод — тақдир, олдиндан қўйилган қисмат
тўғрисидаги тушунчага рноя қилганини кўрамиз. Уму-
ман, масаланинг олдиндан қатъий белгиланиши «Фар-
ҳод ва Ширин» дostonида муҳим ўрин тутати. Навоий-
нинг ҳақиқий, соф, покиза ишқ мубталолари айрилиқ ва
фоже қисматга муҳаққақ дуч келадилар, деб билдирган
фикрлари унинг ўз замонаси, ўша даврдаги мудҳиш воқе-
ликдан қилган шикоят, ўша воқеликнинг не-не покиза

туйғулар ва олий интилишларни барбод бераётганидан кўтарган зори эди.

Ширин ўз мактубида Фарҳод билан ўзининг аҳволини қиёс қилади. Фарҳод Ширинга нисбатан ўз хатти-ҳаракатларида эркинроқдир. Гарчи севги ҳар икки томонда ҳам изтиробли ва оловкор бўлса-да, аёл киши ўз туйғу, дард ва ҳаяжонларини очиқ изҳор этиш имкониятига эга эмас. Агар ҳижрон малолли ўз тугёнини кучайтириб юборса, Фарҳод қаттиқ оҳ чекиб кўнглини бўшата олади, дард етганда у ҳар ёнга кетиши мумкин. У неки қилса, кишилар уни гап қилмайдилар. Аммо аёл кишининг аҳволи ўзгача!

Навой Ширин тилидан унинг энг чуқур севги туйғуларини ифодалар экан, аёллар табиатининг назокатини кўрсатади, уларнинг дард, изтироблари ноошкор, лекин чуқур ва кучлироқ эканини таъкидлаб ўтади.

Навой ана шундай ҳолатнинг ички қарама-қаршилигини ҳам очиб кўрсатади. Қанчалик юрак дарди тугён урмасин, ҳаёт шароити ўз ҳукминини ўткази боради. Навой бу ерда моҳир психолог сифатида кўринади. Аёллар қалби севгини ғоят кучли ҳис этади, аммо у ўз дардини пинҳон сақлашни шарт. Бу эса ғоят мушкул ишдир. Ширин ана шундай мушкулотларнинг бандаси бўлиб қолган. У Фарҳодга ҳам осон тутмайди. Ширин ўз аҳволи тўғрисида сўзлар экан, фақат унинг чекаётган аламлари Фарҳод ғамидан кам эмаслигини билдирмоқчи холос.

Демон мендин сенинг дардинг эрур кам,
Сенинг ҳам кўптурур дардинг, менинг ҳам.

Бунинг устига Шириннинг Фарҳодга муҳаббати туйғули Арман элига кўп мусибатлар тушади. Шириннинг эл-халқ учун жонкуярлиги, халқ изтиробларини ўз изтироби деб қабул қилиши, ҳатто халқ бошига тушган кулфатлар учун ўзини айблаши унинг халқпарвар табиатидан келиб чиқар эди. Ширин ана шундай кўнглини тўл-

дирган қайғуларини изҳор этиб ўз Фарҳоди билан дард-лашади:

Олиб душман сипоҳу афсаримни,
Қилиб торож мулку кишваримни.

Мену хайлим нечукким буми манхус,
Бўлуб бир ғор аро тоғ ичра маҳбус.

Мунунгдек мулкнинг шоҳу фақри,
Бўлуб бошдин-оёқ душман асири.

Тутулғонлар қилиб жонини таслим.
Қутулғонларни ҳардам ўлдуруб бийм...

Бечора Ширин билмас эдики, Хисрав каби босқинчилар учун агар бу сабаб бўлмаса, барибир бир сабаб топилар ва улар элу халқ бошига кулфат, машаққат ёғдиришда давом этаверар эдилар. Зўравонликка асосланган истибдод халқ фарёдини писанд қилмайди. У ўз тубан интилишлари йўлида инсонларнинг энг муқаддас орзуларини поймол қилади, кишиларга ранжу озор, азоб ва ғам келтираверади. Талончилик, ғоратгарликни касб қилиб олган золимларнинг ҳунари шу! Макр ва ҳийла билан Фарҳодни банди қилиб, энди Ширин висолига қутуриб интилаётган Хисрав ўз разил мақсади йўлида ҳеч қандай жиноятдан ҳазар қилмайди. У Ширин ва Фарҳод каби покиза зотларни ер билан яксон қилишдан аззат топади.

Ўз мактубининг охирида Ширин яна ўз севгили Фарҳодининг висолига интизор, унч бир тўйиб кўришга зор-зор қиз ҳолатига тушади, кўнглидаги соғинч ҳисларини фоят эзилиб баён этади:

Сени кўрсам эди ногоҳ-ногоҳ,
Ғамим йўқ эрди биллоҳ, сумма биллоҳ!..

Ҳаётим васлингга уммид иландур,
Умид ул раҳмати жовид иландур.

Агар ҳажрингда юз йил ғуссакашмен,
Агар васлинг умиди бўлса хушмен.

Ширин бу номани Шопур орқали Фарҳодга жуна-
тади.

Шопур Фарҳоднинг жавоб мактубини келтирганда
бечора қиз йиғлаб узлатга чекинади.

Фарҳод мактуби. Бу мактубнинг ҳам анъанавий ки-
риш қисми яратувчи мадҳи билан бошланади. Сўнг Ши-
ринга мурожаат қилинади. Фарҳод ўз севгилисини шу
қадар юқори тутар эдики, у бевосита Ширин ҳолини сў-
рашга ботинмайди. Чунки Фарҳод жунун билан машҳур
бўлган, у қандай қилиб «пари, йўқ одамийлар сарвари»
бўлмиш зот тўғрисида сўз оча олсин.

Ширин тўғрисида сўз юритганда, Фарҳод ўзини фа-
қат Ширин кўйидаги итлар ҳақида ҳол-аҳвол сўрашга-
гина лойиқ деб билади.

Итлар даргоҳ садоқати билан бордирлар. Ошиқ ҳам
ўз садоқати билан уларга ҳамдам бўлиши мумкин.

Бу Фарҳоднинг ўта камтарлигини намоиш этувчи
ташбеҳдир. Айни замонда садоқат тимсоли сифатида ит
ва ошиқ ҳолатининг бир-бирига ўхшашлигини таъкид-
лаш жуда ўринли ишлатилган бадний тасвирдир. Бу
итлар фарёд кўтарганларида Фарҳодни ёдлармикан-
лар:— Сўнгак чайнарда ошиқнинг қуруқ жисмини соғи-
нурмикинлар, сувга тил узатганларида бу сувларнинг
ошиқ кўз ёшлари сели эканини билурмикинлар. Улар
ўша остонага бош қўйганларида мен нотавонга ҳам би-
рор бўлак ер қолдирармиканлар.

Ўз-ўзини бу қадар қуйи тутишга Фарҳоддаги ишқ пар-
возининг ўта юксаклиги сабабдир.

Фарҳод учун Ширин мактубидаги ҳар бир сўз қим-
матбаҳо гавҳар сингаридир. Шунинг айтиш керакки, Ши-

рин билан Фарҳоднинг ёзишмалари фақат ишқ изҳоригина эмас, балки дардлашув, ҳатто бир-бирлари билан ҳақиқий танишув номаларидир.

Фарҳод Ширинга ошиқона сўзларини баён этиб бўлгач, биринчи бор (ва охириги бор) ўзининг ким эканини, элу диёри қаерда эканлигини айтади.

Бу ерда Фарҳод биринчи мартаба ўзини Чини Хито мулкининг шахзодаси, ўша салтанатнинг ҳукмрони сифатида кўрсатмоқда. Бунга унинг тўла ҳуқуқи бор эди. Чунки отаси Хоқон Фарҳодга бу тахту тожни тақдим этган. Аммо ҳозир Фарҳоднинг Хисрав билан барабар даражадаги сиёсий мавқеини кўрсатиш лозим. Шунинг учун Навоий Фарҳодга бу сўзларни бағишламоқда. Бундан ташқари, Фарҳоднинг Ширинга ўзини танитиш пайти ҳам етган эди. Энди Фарҳод мактуби орқали Ширин унинг ким, қаердан, не сабаб билан Арман мулкига келиб қолганлигини билди. Аммо Ширин учун, унинг севгувчи қалби учун энг муҳими ўз севгилиси Фарҳоднинг барҳаёт эканлиги хабари эди.

Навоий бу лавҳаларни қисқа, аммо аниқ тасвирларда баён қилади.

Ширин дарҳол яна бир мактуб ёзиб, уни Шопур орқали Фарҳодга йўллайди.

Шириннинг Фарҳодга ёзган иккинчи мактуби Навоийнинг таърифлашича, «аёқдин бош дарду ғам нишони, бори меҳру муҳаббат достони» эди. Унда Ширин ҳажр хазонининг ўтиб кетажигига ишонч билдирар, етишув баҳорининг юз очажигига умид қилар эди.

Яна Ширин ёзган эдики, Хисрав Арман мамлакатини вайрон қилмоқда, у золим ва хунрез (қон тўкувчи) дир; яна Хисрав ишқ лофини ҳам уради, аммо Ширин ҳисоблайдики.

Қулоқ ишқ аҳли солмас бўйла сўзга,
Ки шаҳлик ўзгадур, ошиқлик ўзга.

Ширин то жисмида жонидан рамақ бор экан, қўрғонда туриб ўзини ҳимоя қилажак. Мабодо қазо уни Хисрава асир қиладиган бўлса:

Танимни айлабон ханжар била чок,
Ани қилмай висолимдин тарабнок,—

деб Фарҳодга сўз беради.

Афсуски, бу мактуб Фарҳодга етиб бормайди.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида ёзишмалар дoston воқеаларининг бошланишида, сюжет линиясининг изчиллигида муҳим ўрин тутати.

Ширин ўз номасида Фарҳодга ўз севгисини изҳор этади, у билан ўз юрак дардларини ҳамдамлашади.

Фарҳод эса ўз жавоб хатида биринчи бор ўзини танитади.

Навий ана шундай баднийят тўла шеърнй мактублар орқали қаҳрамонлар фаолиятидаги энг юқори ҳаракатларни ифода этган. Бу номалар дostonдаги турли сюжет чизиқларини бир-бирига боғлайди. Улар орқали Фарҳод билан Ширин севгиси бир яхлитлик касб этади. Шу билан дoston ечими ҳам яқинлашади.

Яна бу севишганларнинг характери, уларга хос назокатли одоб ва ифбат ўз туйғуларни изҳорини ана шу йўсинда билдиришни кўпроқ тақозо этар эди. Шунинг учун шоир бу мақсадни мактублар орқали ифодалаган. Шу билан қаҳрамонлар характери моҳиятидан келиб чиққан мантиқий ҳаракат содир бўлган.

Шоир Шириннинг ёзган иккинчи мактубининг мазмунини баён этган. Шу билан у баднийлик меъёрини сақлаган, такрорий воқеаларнинг юз беришига йўл қўймаган.

Фарҳод билан Ширин ўртасидаги ёзишмалар чуқур лиризм ва ҳаяжонли драматизм билан суғорилган. Унда бадний тасвир воситаларининг жуда ўринли, таъсир кучини оширадиган шаклларда қўлланилганини кўрамиз.

Бу мактубларда тўлқинли ҳаққоният ва фусункор самийликнинг ёрқин намоёнлигини кўрамыз.

Ширин. «Фарҳод ва Ширин» достонининг яна бир бош қаҳрамони Шириндир.

Навой бу бениҳоя гўзал ва ахлоқий жиҳатдан мукамал қиз образини алоҳида бадний бўёқлар орқали тасвирлаган.

Ширин қизлик латофати ва садоқатининг ёрқин тим-солидир.

Ширин чин инсоний севгининг ҳақиқий қаҳрамони-дир. Ширин ўз элу юртининг ободонлиги учун ғамхўрлик қилувчи, ўз халқининг тинч ва омонлигини таъминлашга интилувчи халқпарвар ва ватанпарвар бир арбобдир.

Ширин юксак даҳо эгаси, оқила, доно, қалби пок, кишиларга меҳрибон, қўрқмас, ўз қарорида қатъий турадиган жасур инсондир.

Ширин характери достонда маълум шаронт ва воқеалар таъсири остида ривож топа боради.

Ширин Фарҳодни Исқандар Оинасида кўрганни йўқ. Унинг Фарҳод тўғрисидаги биринчи тасавури ариқ қазиш пайтида пайдо бўлади.

Ширин Фарҳодга кўнгил бериб ишқ қўйганида унинг Чин шаҳзодаси эканини билмас эди. Ширин Фарҳоднинг одамийлиги, меҳнатдаги матонати, оқил ва доншманд бир зот экани, ғоят инсофли, ҳалол, пок, вафоли; севгида садоқатлилиги, беғараз, камтарин, мард инсон экани учун унга кўнгил беради. Ширин ўз севгисини Фарҳодга ҳаяжонли ифодаларда очиқ билдиради. Бу Ширин характериининг муҳим белгисидир.

Ширинга севгилисининг давлатли ёки давлатсиз экани, келиб чиқиши, қандай оиладан эканининг аҳамияти йўқ. Ширин олий инсоний фазилатлар эгаси бўлган зотнинг шайдосидир. Ана шундай олижаноб вужуд унинг учун Фарҳод эди. Шириннинг ўзи бунга эътироф қилиб дейди:

Манга не ёру, не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

Шириннинг Фарҳодга муҳаббати дарҳол пайдо бўлиб қолмади. Навоий бу севгининг юзага келиши ва ривожланишини бирма-бир изчиллик билан тасвирлаган. Бу ишқ Ширин қалбини тўласича чўлгаб олгандан сўнг қиз уни Фарҳодга ўзи биринчи бўлиб изҳор этади.

Ана шу севги туйғуларининг шаклланиши ва ўсиши Ширин характерининг ривожини билан баравар амалга ошаборади, тўғрироғи, шу характер тараққиётининг бонини бўлади.

Севги, вафодорлик, қатъият Ширин характерининг туб мазмунини ташкил қилади. Бу характернинг кучи айниқса, дostonнинг охириги қисмларида равшан кўринади.

Миҳинбону. Достонда Миҳинбону номи биринчи мартаба ўттизинчи бобда учрайди. Бу ерда унинг таърифи келтирилган.

Фарҳод ва Шопур тоғ бағрида ариқ қазинётган қурувчилар билан учрашганларида, улар одамлардан Миҳинбону ва Ширин тавсифини эшитадилар.

Ки: бу кишвардаким рашки жинондур,
Букун исмат паноҳи ҳукмрондур,

Ки Афридун сари борур насабда,
Эрур Жамшеддин ортуқ ҳасабда.

Агарчи соя солмас бошига тож
Ва лекин тожварлардин олур бож.

Белин гарчи камар топмай камоҳи,
Вале заррин камарлардур сипоҳи.

Бу янглиғдурки фаҳм эттинг сифотин,
Миҳинбону дебон давр аҳли отин.

Ширин Миҳинбонунинг жияни эди. («Жаҳондин хотири озодаси борки, бир гулчеҳра хоҳарзодаси бор».)

Одамлар Ширин номини тилга олишга журъат қила олмайдилар. («Ани ҳам васф этардин баҳрамиз йўқ, отин доғи тутарға заҳрамиз йўқ»).

«Фарҳод ва Ширин» достонининг асосий қаҳрамонларидан бири Миҳинбонунинг достон бадиний либосида кўриниши шу йўсинда юз беради. Миҳинбону Шириннинг энг яқин ғамхўри, ҳимоячиси, қадрдон холасидир. Достонда Ширин билан боғланган бирор лавҳа уларни бир-биридан айру кўрсатмайди. Ширин ва Миҳинбону ҳар бир ишда бирдам ва ҳамдам эдилар. Улар бутун ҳаётларини бирга ўтказдилар.

Фарҳоднинг ариқ қазинидаги ҳайратомиз меҳнати ва унинг баракали натижалари тўғрисида хабар келгач, Миҳинбону олдинига ишонмай ҳамдамлашмоқ учун у дарҳол Ширин ҳузурига келади, унга бор гапларни айтади.

Миҳинбонунинг Ширинга айтган сўзлари унинг Ширинни нақадар азиз тутиши, унга бўлган чексиз муҳаббатини билдиради.

Яна Миҳинбону келтирган хабар Ширин тақдирини тамомила янги йўлга тушириб юборади. Бу — Ширинга шайдо бўлиб жаҳонгашталиқда кезиб юрган ошиқ тўғрисида маъшуқага етказилган биринчи мужда эди.

Ширин Фарҳод фидокорлигидан огоҳ бўлгач, унда бу йигитни бир бориб кўриш, унинг ишларига назар солиш иштиёқи пайдо бўлади. Ширин Миҳинбонуга шу таклифни қилади:

Ғаниматдур ани кўрмак кишига,
Тамошо айламак қилғон ишига.

Ширин Миҳинбонуга қараб бу йигит «тузоққа ўз аёғи бирла келмиш», «биҳамдиллаҳки, ҳақ еткурди комим, ки мундоқ кимса бўлди сайди домим», деб ўз қувончини ҳазил билан изҳор этади. Ниҳоят, Ширин Миҳинбону билан биргаликда ариқ қазилаётган жойга йўл олади.

Навойи ана шу ерда Ширин мақомининг ғоят гўзал тасвирини келтирган. У Гулгун деб аталган отга миниб бормоқда. Миҳинбону ҳам унинг ёнида кетмоқда. Улар кейинидан «қавм ила хайли» шитоб борадилар. Шириннинг ариқ қазилаётган жойга етиб келгани ва у ерда дийдор кўришувдан Фарҳод ҳушидан кетиб йиқилганда Шопур унинг боши узра фиғон чеккани муҳтарам китобхонларга маълум бўлса керак.

Шунда Миҳинбону ва Ширин Шопурдан Фарҳод тўғрисида сўзлаб беришни сўрайдилар. Шопур ўз билганларини айтиб беради. Ширин ва Миҳинбону Фарҳод ҳолига куйиниб кўп йиғладилар, сўнг уни бир маҳдга (кажава) солиб ўз қасрларига элтмоқни буюрадилар.

Фарҳод Миҳинбону қасрида ҳушига келгач, хижолат чекиб тонг саҳар яна ариқ қурилишига жўнаб кетади. Энди Ширин ишқ алангасида куймоқда эди. У бир баҳона топиб Фарҳодни қидириш тадорокини кўради. Агар Фарҳодни ахтариб топиб, ариқ қазишни давом эттирилмаса, иш тамомила тўхтаб қолиши мумкин эди-да.

Аммо сезгир Миҳинбону қизнинг бу сўзлари остида нима маъно борлигини дарҳол фаҳмлайди.

Миҳинбону ул ой жаҳду шитобин,
Чу кўрди фаҳм қилди изтиробин.

Миҳинбону Ширинга ғамхўр хола ҳамда ғоят тадбиркор аёл эди. У тош кесувчи йигит нафасидан чиққан оловли шуълалар Ширин кўнглини бир хора каби ёндираётганини дарров пайқайди. Насиҳатларнинг энди фойдаси йўқлигини билади.

Миҳинбону юборган одамлар Фарҳоднинг яна ариқ

қазишда давом этаётганини айтадилар. Ширин шод. Энди у Фарҳодни кўриш учун бир баҳона қидира бошлайди.

Миҳинбонуга ҳам Фарҳод жуда ёққан эди. Бону ана шундай покпайванд йигитни ўзига фарзанд этишни ҳавас қилади.

Навоий реал ҳаёт шаронтидан чекинмас эди. У Ширин ва Миҳинбону муносабатларидаги назокатни алоҳида таъкидлай боради.

Ширин Миҳинбонуга ҳамма дил дардларини очиб солавермас, Миҳинбону унинг ҳолатини ўзи идрок этиб фаҳмлаб олар эди. Ширинда қизлик ҳаёси жуда кучли бўлганидан у ўз севгисини ҳатто Миҳинбонудан ҳам илож борича махфий тутишга интилган. Шунинг учун у Фарҳодни ахтариш, сўнг уни кўриш учун турли баҳоналар топишга ҳаракат қилади.

Валекни ҳажрдн зор эрди Ширин,
Кеча то субҳ бедор эрди Ширин.

Ширинга Фарҳоднинг ариқ қазини тугаллаб, энди сув очмоққа ҳозирлик кўраётгани тўғрисида хабар келади. Бу хабар малика учун жуда қулай баҳона эди.

Дастлаб малика қиз ўзига от келтиришни буюради. Сўнгра у Бонуга ўзининг сафарга отланаётганини билдиради.

Миҳинбону қанчалик Ширинга меҳрибон бўлмасин, давлатни бошқаришга оид фармонларни фақат ўзи эълон қилар эди. Бу ерда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Ширин Бонуга ўз хоҳишини билдиради, Бону орқали сафар азмини амалга ошира боради.

Шоир ариқ бошига Шириннинг келишини бадий муболагалар билан тўла ифодаларда тасвир этган.

Авалло, узоқдан сурмадек қора ғубор кўтарилиб, еру кўкни тутди. Бу Ширин отидан кўтарилган тўзон эди. Бу ҳам шоҳона дабдаба аломати, ҳам Шириннинг Фар-

ход сари қандай шитоблик билан келаётганининг белгиси эди. Яна бу тўзон қиз юрагидаги гулгулалардан бир тимсол ҳам эди.

Бу ҳолни кўриб Фарҳодни яна титратма тутади.

Энди Миҳинбону Фарҳодга насиҳатлар қилувчи тадбиркор аёл сифатида кўринади. Токи Фарҳод Бонуни ҳам, парини ҳам паришонликка туширувчи ҳолатдан сақласин. Фарҳод бу гаплар таъсирида бор продасини йиғиб, ўзини қўлга олади ва Ширин билан бўлган иккинчи учрашувда ҳушидан кетмайди.

Бону Ширин чекаётган изтиробларни англаган ҳолда Фарҳод шарафига меҳмондорчилик уюштиришни таклиф қилади.

Миҳинбону Ширинга ўз таклифини тўсатдан айтиб қўя қолмайди. Аксинча, у Шириннинг иззат-нафсини ҳурмат қилиб, гўё қизнинг дардини билмаган киши бўлиб иш тутади. Миҳинбону Ширинга бу меҳмондорчиликни Фарҳоднинг хизматларига муносиб тақдирлаш бўлади. Яна мабодо, Фарҳод бу таклифини қабул қилмаса, барибир биз эл таънасидан қутулган бўламиз, деб изохлайди.

Навойи Миҳинбону таклифига Шириннинг берган жавобини икки оғиз сўз билан ифодалаган:

Бу сўздин лоларух гулдек очилди,
Ружуни ҳам анниг раъйига қилди.

Базм тасвири ҳам рангдор бадний бўёқларда тасвирланган:

Не мажлис, боғи ризвондин намудор,
На бода, обиҳайвондин намудор.

Аёқчилар шакар гуфтору дилбанд,
Қилиб дилбандлиқ бирла шакарханд.

Муғаннийлар анингдек лаҳн пардоз,
Ки қонлар пардадин рақс айлаб оғоз,

Бу базмгоҳда Фарҳоднинг ким эканлиги Миҳинбону-га аён бўлиши керак. У ўз атрофидаги ўн олима ва фозила қизларга ишора қилади. Бу қизлар Миҳинбону ва Ширин атрофидаги энг яқин доирани ташкил қилар эдилар. Бу қизлар Ширин ва Миҳинбонунинг доимий суҳбатдошлари эдилар. Улар Ширин ва Миҳинбонунинг назокатли диди, илмпарварлиги, энг олий даражадаги фазл ва идрок эгалари эканлини намойиш этувчи образлардир. Бу қизларнинг бири шеър, бири адвор (муסיқа), бири мантиқ, бири ҳайъат (астрономия), бири илми ҳақойиқ (ҳақиқат илми, дин), бири (балогат) сўз санъати риторикаси, бири тарих, бири ҳикмат (физика), бири ҳисоб, бири муаммода (шеърний жумбоқларни ечиш илми) гоят билимдон эдилар. Уларнинг исми шарифи:

Дилорому, Дилорою Дилосо,
Гуландому, Суманбўю Сумансо.
Паричеҳру, Паризоду Париваш,
Парипайкар зиҳи ўн исми дилкаш.

бўлиб, ҳаммалари оқила қизлар эдилар.

Миҳинбону ва Ширин атрофида ана шундай доиранинг бўлиши табиийдир. Чунки Миҳинбону Навоий таърифига кўра ўзи ҳам олима, ҳам барча илму дониш аҳлига ғамхўр ва меҳрибон эди. Ана шундай нодира суҳбатдошлар Фарҳоднинг билим даражасини синаб кўришлари керак эди. Фарҳод бу синовдан зўр муваффақият билан ўтади.

Олималар билан суҳбат чоғида Миҳинбону ҳам Фарҳодни диққат билан кузатган эди. Фарҳод сўйлаган сўзларининг фасоҳатлилиги, ҳар бир лафзининг пок гавҳар сингари эканлигини кўриб Миҳинбону ҳам ҳайратда эди. У Фарҳоднинг «Жамолидин аён анвори шоҳий», яъни

Фарҳод чехрасида подшоҳлик нурларининг ярқираб турганини кўради.

«Яна чун жоми май бўлди равона, гуҳаррез ўлди Фарҳоди ягона; дема ёлғуз бўлуб сўздин гуҳарпош, ки сўзча юз икки кўздин гуҳарпош». Миҳинбону Фарҳод кўз ёшларининг Ширин ишқида дув ёғилаётганини яхши билар эди.

Бу суҳбат давом этаётган пайтда Ширин парда ортида «сиришки тинмайин оқиб кўзидин, гаҳ ўзида, гаҳи бориб ўзидин», беркиниб ўлтирар эди. У барча одамларни кўриб, уларнинг ҳаракатларини кузатиб, сўзларини тинглаб ўлтирарди. Аммо ҳеч ким уни кўрмас эди.

Энди Миҳинбону бу икки эзилмоқда бўлган юракларни қовуштириши, Фарҳод ва Ширинни севгида бахтиёр қилиши керак. Навоий баён давомида ҳар икки ошиқ ва маъшуқанинг дардли ҳолатини аён кўрсатади. Аммо шоир воқеалар ривожининг мантиқдан ташқари тезланишига йўл қўймайди. Навоий достонида бирор воқеа ёки тафсилот муҳим боғлиқларсиз рўёбга чиқмайди. Бу ҳол дoston бадний либосининг мукамаллигидан, бадниятининг юксаклигидан далолат бериб туради.

Фарҳод ва Шириннинг бундан буёнги тақдири Миҳинбонунинг қарорига қараб қолган эди. Миҳинбону эса Фарҳоднинг шахсияти тўғрисида тўлароқ тасаввурга эга бўлмай туриб бир қарорга келиши қийин эди. Кўп кузатишлар, суҳбат, фикрлашлар асосида Миҳинбону Фарҳоднинг қанчалар пок инсон, олижаноб зот эканини билади. Ана шундан кейин у Фарҳод билан Ширинни учраштиришга, улар севгисининг бахти учун фотиҳа беришга қарор қилади.

Миҳинбону ўз одамларига, Ширинга айтинглар, чиқиб «ки бирдам мезбонлик расми тутсин, юзидин меҳмон юзин ёрутсин», деб фармон беради.

Ширин парда орқасидан чиқиб базм уйига кириб келганида, унинг чехраси тўрт бурқазъ (ниқоб, бу ерда осмон бўлаклари маъносида) орасидан чиқиб келаётган

қуёшдек нур сочар эди. Бонунинг кўрсатувиға биноан Ширин унинг ёниға келиб ўлтиради. Фарҳоднинг бир умр интиқ бўлиб кутган бахтиёрлик фурсати келган эди.

Бундан кейинги воқеаларда жунун оқибатлари зоҳир бўлади. Фарҳод Ширин узатган қадаҳни бўшатиб, қайтарган заҳоти беҳудлик билан ерга йиқилади. Ширин ҳам беҳуш бўлиб, ўзини билмай қолади. Ҳар иккаласининг оғизларига оина тutilганда нафасдан асар ҳам билинмас эди. Бу ҳикоянинг сўнгидаги оина тutilлиши лавҳаси диққатға сазовордир. Маълумки, ўзбек урф-одатларига биноан никоҳ кечаси куёв билан келин ёнма-ён бўлганларида уларнинг чеҳрасига бир оина тutilлади. Ҳар иккалаларининг юзи шу оинада ўз аксини топади. Демак, Фарҳод билан Ширин бир-бирларига ўз севгисини изҳор этгач, беҳуд бўладилар. Уларнинг юзига тutilган оина орқали севишганлар тимсолий никоҳ билан бирлашадилар. Беҳудликнинг босси эса бахтиёрлик эди. Базм пайтида ҳар иккала севишганлар беҳуш бўлгач, Ширинни бир хонаға, Фарҳодни бошқа хонаға олиб кириб ётқиздилар. Ҳушиға келгач, Фарҳод яна тоғ сари йўл олади.

Навоийнинг шароитни шу қадар мураккаблаштиришдан мақсади Фарҳод билан Ширин ўртасидаги севгининг нақадар чуқур, покиза ва самимий эканини кўрсатиш эди. Улар учун бир-бирининг борлиги, бир-бириға муҳаббат туйғулари кифоя, шунинг ўзи катта бахт ва давлат эди. Уларнинг бутун борлиги шу севги матондан яратилган. Улар шу севги тугёни билан барҳаёт, унинг изтироб ва ҳаяжонлари билангина тирик эдилар. Энг олижаноб, энг пок муҳаббат ўзининг ажиб ғалабасини тантана қилаётган бир пайтда воқеалар давомига балоқазодек Хисрав Парвез кириб келади.

«Ошиқ» Хисравдан элчи келгандаги Бону билан Ширин ўртасидаги диалог Ширин характери, унинг Фарҳодға муҳаббатининг зўр кучини яна бир бор намойиш этади.

Дастлаб, Ширин Миҳинбонуга ҳамиша озор етказатгани учун ундан узр сўрайди. Аҳвол шундай-ку, яна эл оғзида «юз навъ тухмат». Ширин ўзи учун инсонлик энг муҳим мартаба эканини айтади. Бундан бўлак ҳеч нарса керак эмас. Агар Бону бирор иложини топа олмаса Ширин Хисрав қўлига тушишдан кўра ўлимни афзал кўради, яъни ўзини ўзи ўлдирди.

Бу ерда икки ҳолатга аҳамият бериш керак. Биринчидан, Ширин Фарҳод ишқи билан куйиб ёнмоқда. Аммо Фарҳоднинг Ширин ҳузуринда ўзини тута олмаслиги, дарҳол беҳудликка тушиб қолажаги туфайли улар оз бўлса-да, бемалол бирга бўлиш лаззатидан маҳрумдилар.

Шундай пайтда Хисрав таклифининг келиши, дарҳақиқат, Ширин учун яна бир оғир зарба эди. Шунинг учун қизнинг бундай ҳақоратга чидашдан, яъни Хисрав таклифига рози бўлишдан кўра ўлимни афзал кўриши табиийдир.

Иккинчидан, Ширин Фарҳоднинг ақлу заковати, фазилатларидан хабардор бўлса ҳам, ҳали унинг кимлигини аниқ билмас эди. Фарҳод одамлар кўзидан телба, ғариб, кимсасиз бир келгинди. Аммо Ширин учун ана шундай Фарҳод Хисрав Парвездан кўра қиёс қилиб бўлмайдиган даражада афзал ва азиз эди. Бу Шириндаги юксак одамийликни кўрсатади.

Ширин учун шоҳлик салтанати, подшоҳлик насаби эмас, чин инсонийлик муҳим эди. Шириннинг ана шу фикрларини эълон ва эътироф этиб айтган эҳтиросли сўзлари инсонийликнинг олий мадҳияси бўлиб янграйди.

Менга не ёру на ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

Бу байт Ширин кўнглидаги мураккаб туйғуларнинг дардли ғалаёни, қиз кўнглининг поклиги, интилишларининг юксақлигидан шаҳодат бериб турибди.

Аммо тақдир бечора қизга шафқатсизлик билан охирги узил-кесил зарбани етказди. У, Ширинни Фарҳоддан абадий жудо қилди.

Фарҳод вафотини эшитган Ширин дарднок жисмини яна минг бор захм этади. У ўз ҳалоқини тилайди, неча марта жонига қасд қилади.

Миҳинбону Ширин ёнига худди бут атрофига раҳбон қўйилгани сингари соқчилар қўйиб қўйган, улар қиз аҳволдан доимо огоҳ бўлиб турар эдилар.

Навойи воқеалар ривожини ҳиссиёт тўлқинига берилиб кетмасдан, меъёр туйғусини қаттиқ сақлагани ҳолда давом эттиради.

Барча иш фожиона ечим сари бормоқда. Арқони давлат Миҳинбонудан Хисрав билан сулҳ тузишни талаб қиладилар. Агар Бону Хисрав таклифини қабул қилмаса, улар «очиб қўрғонни бергайлар адувға». Феодал гуруҳларнинг сотқинлиги, уларнинг ўз манфаатлари йўлида ҳар қандай хиёнатга ҳозир эканлари бу гапларда яққол кўринади. Ширин шундай оғир дамларда ҳам ўз халқи, мамлакати ташвишни чекади, улус, юрт ғамини ейди. У эл бошига ўзи туфайли тушган ташвишлар учун Бонуга узрхоҳлик қилади, тириклик пайтида элга кўп ношодлик етказганини айтиб, энди ўлим олдидан ҳам улар учун зулму бедодга сабаб бўлмаслиги кераклигини билдиради. Воқеалар ўз йўлида давом эта боради. Ширин гўзаллигига мафтун бўлиб, ўз отаси Хисравни ўлдирган Шеруя ҳам Ширинга ўз ишқини эълон қилади. Шунда Ширин яна ўзининг Фарҳодга садоқатли муҳаббатини Бонуга эслатади. Фарҳод Ширин ишқи камандининг асри эди. Ширин ҳам унинг ишқ бандининг аспридир. Навойининг берган баҳосига кўра Фарҳод ва Ширин муҳаббатидек покиза севгини фалак ўзи пайдо бўлган фурсатдан бери ҳалигача кўрмаган эди.

У Бонудан рухсат олиб Фарҳод ҳузурига ёлғиз ўзи киради. Сўнг қиз ичкаридан эшикни маҳкам беркитади. Энди Ширин Фарҳоди билан биргаликда, Ишқда фақат

Фарҳодни билган, ҳаётда фақат шу ишқ билангина тирик бўлган Ширин Фарҳодсиз яшай олмас эди. У ўзини ўзи ўлдиргани йўқ. У Фарҳод билан ҳамоғуш бўлгач, абадий уйқуга кетди...

Дўстлар. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод, Ширин, Хоқон каби эзгулик тимсоли бўлмиш образлар ёнида уларнинг ҳамфикр ва садоқатли дўстлари ҳамиша ҳамдам бўладилар. Хоқон ёнида Мулкоро, Фарҳод қошида Шопур, Ширин билан доимо бирга Миҳинбону турадилар. Хоқон ва Мулкоро каби донолар тарбиясида ўсган йигит Баҳромдир. У Мулкоронинг ўғли, Фарҳоднинг кўкалдоши (сутдош иниси). Бу образлар ҳаммаси олижаноблик, чин содиқликнинг тимсоли; улар эзгулик, одамийлик, пок табиатлилик касб этган нодир зотлардирлар.

Мулкоро Хоқоннинг эзгулик ишларида ҳар доим ҳамкор. У Хоқоннинг доно маслаҳатчиси, ўйланган режаларнинг тадбиркор ижрочисидир. Мулкоро Хоқоннинг топшириғига биноан гўзал қасрлар қурилишига бошчилик қилади. Хоқон билан бирга Юнон сафарида бўлади, денгиз саёҳатида иштирок этади. У ҳамиша Хоқон ёнида барқарор эди ва дostonда Хоқон вафоти эслатилгач, у билан бирга ғойиб бўлади.

Хисравнинг вазири ва маслаҳатчиси Бузург Уммид ўз подшоҳининг амри ва фармонида кўра бутун ақлу закосини ёвуз ниятларни амалга оширишга сарф этади. Мулкоро эса унинг зидидир. Мулкоро Хоқон ният қилган эзгу ишларни рўёбга келтиради. Бир-бирига қарама-қарши бўлган Бузург Уммид ва Мулкоро образлари моҳият-эътибори билан бир хил. Лекин уларнинг шароити қарама-қарши. Шунинг учун уларнинг бири ёвузликка, иккинчиси эзгуликка хизмат қиладилар.

Ҳукмдорлар эзгулик йўлидан борсалар, ақл ва закосунга хизмат қилишини, аксинча бўлса, у ёвузликнинг ғалабасига олиб келишини шоир ана шу икки образ орқали таъсирли равишда ифодалаган.

Мулқдорнинг ўғли Баҳром дostonнинг охириги бобларида яққол кўрмнади. У Фарҳодга ҳамниша содиқдир. Чунки Баҳром садоқат дарсини отаси Мулқородан таълим олган. Гарчи дostonнинг олдинги бобларида Баҳром тўғрисида оз айтилган бўлса-да, Навоий уни ёвузликни жазоловчи куч сифатида дostonнинг охирида илҳомли ифодаларда таърифлайди.

Фарҳоднинг мустақил ҳаёти йўлида унга ҳамниша содиқ ва меҳрибон дўст бўлган ажойиб инсон Шопурдир.

Шопур Фарҳод билан савдогарлар кемасида танишганидан бошлаб то унинг ҳаётининг охиригача бирга бўлади. Фарҳод вафотидан сўнг у Баҳром билан биргаликда Фарҳод хотирасини сақлаш учун Арман юртида қолади ва Фарҳод қабри устида Баҳром иккаласи мақом тутдилар. Шопур ва Баҳром — садоқат рамзи. Уларни мафтун этган хислат — Фарҳоднинг одамийлиги, чин севгидаги фидокорлиги, ёвузлик ва зўравонликка душманлигидир. Қаҳрамоннинг фазилатлари чин дўстлик ва садоқатнинг уйғонишига ва қарор топишига сабаб бўлади.

Шопур ўзининг барча фазилатларини Фарҳоддан ибрат олиб ривожлантирди. Унинг одамийлиги, эзгуликка хизматдаги қойимлиги унга дуч келган ҳар бир чин инсон қалбидан ўрин олади. Ширин ва Миҳинбону Шопурга ишонадилар, ундан маслаҳат сўрайдилар. Ширин ўзининг юрак сўзлари битилган мактубларини Шопурга ишониб, у орқали Фарҳодга йўллайди. Баҳром Шопур маслаҳати билан иш тутади. Ҳатто Шеруя Баҳром ҳузурига келишдан қўрқиб, Шопурдан воситачи бўлишни натижа қилади.

Шопур фақат яхши кишиларга яхшилик ва садоқат кўрсатиш билан чекланмайди. У ёвузликни жазолайди. Макр билан Фарҳодни беҳуш қилган ҳийлагарни Шопур ўз қўли билан ўлдиради.

Унинг Фарҳод билан дўстлигига сабаб бўлган туйғу иншқ ва одамийликдир. Фарҳоднинг ана шу фазилатла-

рини сезган Шопур унга умри давомида ҳам, вафотидан кейин ҳам чин содиқ дўст бўлиб қолади.

Навоий Шопур орқали самимий дўстликни улуғлайди, юксак фазилат эгаси бўлган зотлар билан дўстлик кишиларни маънавий баландликка кўтараягини кўрсатади.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг иккинчи ва учинчи қисмларидаги барча воқеаларнинг давоми ва ривожиди Шопур образи муҳим роль ўйнайди. Шопур ҳамшиша севги ва эзулик учун чин юракдан хизмат қилади.

Шириннинг ёнида у билан ҳамшиша бирга бўлган энг севикли дўсти, меҳрибон маънавий онаси Миҳинбонудир. Биз бу оқила ва поктийнат аёл тўғрисида «Ширин» бобида сўзлаб ўтганмиз. Чунки Миҳинбонунини Ширинсиз, Ширинни Миҳинбонусиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ширин бошига тушган барча хурсандлик ва кулфатларни Миҳинбону барабар кечиради. Ширин Миҳинбону тарбиясида шаклланган гўзал фарзанддир. Миҳинбону Ширинни ўз қалбнинг ҳарорати, ҳаётининг чин мазмуни деб билади.

Шу билан бирга Миҳинбону Арман элининг подшоҳи ҳамдир. У давлат ишларини лозим тартибда бошқариб бориши шарт. Миҳинбонунинг сиёсий донолик билан тутган ишлари унинг Хисрав, Шеруя билан ўтказган мулоқотларида, уларнинг элчиларига қилган жавобларида кўринади.

Миҳинбонунинг Фарҳод, Ширин ва Шопур билан тутган суҳбатлари ва ҳаракатларида унинг гоят назокатли одоб эгаси, чуқур андишали аёл экани кўриниб туради.

Шундай қилиб, достондаги Фарҳод ва Ширин доирасидаги образлар ижобийликнинг мукамал тимсоли сифатида намоён бўладилар.

Евузлар. «Фарҳод ва Ширин» достониди Навоий қатор салбий характерларни ҳам яратган. Улар хоҳ катта, хоҳ кичик ўрин тутмасин, ҳаммаси ёвузлик тимсоли сифатида тасвир этилган.

Хисрав тўғрисидаги дастлабки маълумот дostonнинг ўттиз олтинчи бобида учрайди. Навоий ўзи яшаган замона ва ўзи мансуб бўлган олий табақа ҳаётига хос қондаларга кўра подшоҳлар тўғрисида маълум бир эҳтиёткорлик билан сўз юритиши керак эди. Яна у ижодкор сифатида объектив ҳақиқатни тасвирлаши ҳам шарт. Шоир Хисрав образини ана шу омилларни ҳисобга олган ҳолда кўрсатади.

Дастлаб шоир, Хисрав давлатининг улуғлиги, унинг мамлакати чегараларининг катталиги, қўшинининг кўпчилиги, насабининг олийлигини билдиради. Хисравнинг олдинги никоҳдан бир фарзанди бор эди. У фарзанд «ва лекин эрмас эрди лойиқи тож». Шунинг учун Хисрав «никоҳ ичра тилар эрди такаррур (қайта никоҳ қуришни истар эди), ки топқай тожға шойиста бир дур». Подшоҳ Хисрав шу ният билан ўзига хотин қидираётган бир пайтда Арман маликаси Шириннинг бениҳоя гўзаллиги ва унинг ошиқу шайдоси куҳкан (тоғ қазувчи) тўғрисидаги воқеалардан огоҳ бўлади.

Шириннинг ҳусну жамоли таърифини эшитгач, Хисрав кўнглига ғулув тушади. Подшоҳ ўз вазири Бузург Умид билан маслаҳатлашиб вазир ундовига биноан Арман подшоҳи Миҳнбону ҳузурига элчилар йўллайди ва малика Ширинни ўз никоҳига сўрайди.

Бу тафсилотлар давомида ҳали Хисрав характерининг ёвуз ва тубан моҳияти кўзга ташланмайди. Аммо унинг кўнглида Ширинга нисбатан пайдо бўлган ҳавас оддий кундалик манший талаблардан келиб чиққан ҳавойи интилиш эди. Кундан-кунга бу ҳавас кучайиб боради.

Чу тўш-тўшдин бу сўзлар бўлди пайдо,
Ҳавас бир йўли кўнглин қилди шайдо.

Навоий Хисравнинг Ширинга қизиқиши тўғрисида сўзлаганда ҳеч қачон ишқ сўзини ишлатмайди. Аксинча,

Хисравнинг Ширин висолига интилишига сабаб Ширин гўзаллигининг таърифи ва ўзи кўрмаган бу гўзаллик соҳибасига Хисравнинг ҳирсий талпиниши эканлигини бир-бир билдириб боради. Лекин шоирнинг Хисравга муносабати Хисрав — Ширин чизигининг бошланғич қисмида анча эҳтиёткорона ва пардали равишда кўринади.

Бонуга элчи юборган Хисрав ўз ниятининг амалга ошишига ишонар эди. Чунки унинг фикрича, «чу савдо топсалар бу навъ мавжуд, иликдин бермагайлар бу сифат суд». («Бундай савдо юз берганда, ундан бу даража келадиган фойдани қўлдан чиқармайдилар»). Ана шу ишончнинг ўзи ҳам Хисрав ва унинг вазири Бузург Уммиднинг фикр қилиш усули нақадар тор, чекланган эканини, ишқ деганнинг моҳиятидан мутлақо беҳабарликларини кўрсатиб туради. Улар салтанат, шоҳлик дабдабаси олдида ҳар ким тиз чўкади. Хисравдек зўравон шоҳлар продаси ҳаммани ўзига бўйсундира олади, деб ишонар эдилар. Хисрав ва Бузург Уммид ҳақиқий инсоний севги, унинг куч-қудратини мутлақо билмас ва ҳисобга ҳам олмас эдилар. Бўлмаса улар Ширин билан Фарҳод ўртасидаги юксак ва пок самимий ва улуғвор севгидан хабардор бўлатуриб, Ширинни Хисрав никоҳига сўраш каби қабоҳатга журъат эта оларми эдилар?!

Ўз таклифига Миҳинбонунинг рад жавобини олганидан сўнг Хисрав табиатидаги иллатлар ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Хисрав бу жавобдан шунчалар ғазабга келдики, даставвал унга ишонмайди, Миҳинбону ҳузурига яна бир тундроқ элчи жўнатди. Аммо қайта-қайта юборилган элчилар унинг мақсадини амалга ошира олмаганларидан сўнг Хисрав ғазабининг «ки дуди тийра килди кун чароғин».

Шундан кейин келтирилган монологда Хисрав характеридаги ёвузлик, зулмкорлик ва бадкирдорлик яққол кўринади. Навоий бу белгиларни Хисрав нутқидаги ўзига хослилик, унинг фикр қилиш услуби орқали кўрсатган.

Хисрав ошиқлик лофини урган эди. Энди эса у Ширин ва унинг мамлакатига балолар ёғдиришга қасд қилади, Бонунинг одоб билан йўллаган оқилона жавобини маккорлик деб атайди. Хисрав Арман юрти сари қўшин тортади. Табиатида тубанлик, торлик, ёвузликдан бўлак ҳеч нарса бўлмаган кимсадан бундан бошқа нима ҳам кутиш мумкин?

Хисрав каби ўзига бино қўйган, савлат ва дабдабасига ишониб кетган шоҳлар тушунмайдиларки, шоҳлик бошқа, ошиқлик бошқа. Ошиқлик рутбаси ҳар қандай салтанатдан юксак. Ҳақиқий ошиқлик салтанатни назаринсанг қилмайди.

Навойи ана шуларни таъкидлаб, бундай деб ёзган:

Керак ишқ аҳли қул бўлмақ бу сўзга:
«Ки шаҳлик ўзгадур, ошиқлик ўзга».

Кетур соқий, қадаҳ огоҳликдн
Ки андн журъа хушроқ шоҳликдн!

Ичиб май, салтанат илмай кўзумга,
Қилай зулм, элга қилғунча ўзумга.

Хисравнинг Арман сари йўл олган қўшини беҳисоб эди. «Кун чароғини қорортиб» босиб келаётган бу қўшин тезда «Арман саводига ёйилди». Улар элга ҳали зулмпеша олам ёдига келтирмаган жавру ситамларни кўргуза бошлайдилар. Золимларнинг қилғилиқлари фақат шундай бўлади. Ўз «севгилиси»нинг мамлакатига «ошиқ» Хисрав шундай бедодлик қилмоқда эди.

Навойи Миҳинбонунинг бундай ҳужумлардан сақланиш учун олдиндан тайёргарлик кўриб қўйган эканини бир неча мисраларда айтиб ўтади. Бу баён ҳар доим Навойида бўладигани каби тасвирнинг аниқлиги билан ажралиб туради.

Хисрав қўрғондан ярим мил йироқроқда тўхтаб қароргоҳ тузади. «Унинг муборак жиловиди минг баҳодир

у билан бирга ўша томонга от сурдилар». (П. Шамсисв талқини.) Шунда Хисрав тоғ устида мағрур турган Фарҳодга кўзи тушади.

У, албатта, Фарҳодни кўришдан хурсанд бўлмас эди. Зулм, бадкирдорлик ва истибдод эзгуликнинг, юксак инсонийлик ва одил ҳаққониятнинг ашаддий душманидир. Хисрав билан Фарҳод ана шу қарама-қарши кучларнинг тимсоли эдилар. Хисравнинг ғазабга тўлиши бир томондан ёвузлик билан эзгуликнинг ўртасидаги мурасасиз зиддиятдан дарак берса, иккинчи томондан ёвузликнинг эзгулик қаршисидаги ожизлиги ва бу курашда ёвузликнинг муҳаққақ мағлубиятини билдиради.

Фарҳод билан бўлган биринчи мулоқотда Хисрав шу қадар ер билан яқсон бўладик, у ўзини қўйғали ҳатто жой топа олмай қолди. Навоий Хисравнинг шу ҳолатини қуйидаги қисқа ифодаларда тўла кўрсатган:

Тушиб Хисравга тоши изтироби,
Сўзунинг ҳам топа олмай жавоби...

Топиб келган сипоҳидин маломат,
Юз онча қалъа аҳлидин хижолат.

Бу сайридин анга бўлмай раво ком,
Ёниб ўрдуси сори борди ноком.

Тешиб худин анинг Фарҳод тоши,
Иччи тиғи забонининг хароши.

Хисравнинг яна бир нуқсони — мустақил фикр қилиш қобилиятининг йўқлигидир. У фақат қаҳр ва ғазаб қилишгагина қодир. Навоий Хисрав характерининг ана шу белгиларини кўрсатар экан, унинг Фарҳоддан қиёс қилиб бўлмайдиган даражада паст эканлигини очиб ташлайди.

Шундай қилиб, Армания қўрғонининг Фарҳод ҳимоя

қилаётган томонига Хисрав қўшини ўта олмайди. Шундан кейин Хисрав яна Бузург Уммид билан кенгашиб Фарҳодни тушириш учун қабиҳ бир макр режасини тузади.

Маккор ҳийласининг қурбони бўлмиш Фарҳод беҳуш ҳолатда Хисрав ҳузурига келтирилгач, подшоҳ беҳуд бандининг қўл-оёғини занжир билан боғлатади. Фақат шундан кейингина Ҳаким, Хисрав буйруғи билан асирни ҳушига келтиради.

Фарҳод билан Хисрав иккинчи бор юзма-юз келадилар. Улар ўртасида иккинчи мулоқот бошланади.

Навий Фарҳод шукуҳининг баландлиги, ундаги ишқ ўтининг таъсири ҳатто Хисравга ҳам озми-кўпми маълум бўлганини таъкидлайди. Шунинг учун шодшоҳ Фарҳодни ўлдиртирмақ ниятини унутади ва у билан сўзлашишга киришади.

Фарҳод билан Хисрав ўртасидаги мулоқотда Хисрав фақат савол бериш билангина чекланади. Яна бу саволларнинг кўпи бемаъни ва ўринсиздир. Улар савол берувчининг тор фикрлигини кўрсатиб туради.

Хисрав биринчи саволидаёқ Фарҳоддан панд ейди. Хисрав Фарҳодга «мажнуни гумроҳ» деб хитоб қилди. Фарҳоднинг Мажнун Ватандан қайда огоҳ бўлсин, деб берган жавоби Хисрав саволининг мантиққа зид эканини очиб беради.

Хисравнинг қаҳр билан Фарҳодни ўлимга ҳукм қилиши бу булҳавас, калтафаҳм золимнинг чин инсоний муҳаббатга қарши қўрқоқлик ва ожизлик билан қилган ҳамласи эди. Аммо самимий севгини ҳеч қандай куч, айниқса, зўравонлик енга олмайди. Фарҳоднинг бу ҳукмга киноя билан қилган муомаласи, осойишта улуғворлик билан берган жавоби ана шу ҳақиқатни яна бир бор исбот этади.

Дунёда энг диққатга сазовор даража шоҳлик деб ҳисобловчи Хисрав Фарҳоднинг Чин хоқони фарзанди экани, агар Хоқон бўлган ишлардан огоҳ бўлиб қолса, қў-

шин билан келиб Хисравни ер билан яксон этажаги тўғрисидаги сўзларидан саросимага тушиб қолади. Фақат Бузург Уммид ишга аралашиб, бу жиноятнинг олдини олиб қолади. Фарҳоднинг ҳаёти сақланиб қолади. Бузург Уммид Хисравга Фарҳоднинг «анга ўхшарки озроқдур гуноҳи, таҳошисизлиги (қўрқмаслиги) басдур гувоҳи», деб тушунтиради. Яна вазир уқдирадиги, агар Фарҳоднинг гапи рост бўлса, «тирик бўлса не ғам ул зор, шайдо».

Демак, Хисрав Фарҳоднинг гуноҳсизлигини билди. Узининг буйруғи ноҳақ эканлигини англайди ва ундан ўзи афсус ҳам ейди. Фарҳоднинг насабда Хисравдан қолишмаслигига ҳам ишонади. Аммо барибир золим шоҳ ошиқ Фарҳодни Салосил қўрғонида банди қилиб тутишга буюрди.

Беғуноҳ одамни бандиликда сақлаш фақат мустабид жафокорларнинг ишидир! Хисрав том маънодаги зулмпеша шоҳлардан экани шунда яна бир кўринади. Хисравнинг золимлиги ва тубанлиги яна шундаки, у агарда посбонлар Фарҳодни қочириб юборсалар, «Иваз баъзининг бўйини урғай, яна баъзини қўрғондин учурғай» деб эълон қилади. Демак, Хисрав Фарҳоднинг энг инсоний, энг нозик туйғуларидан суистеъмол этиб, уни бандиликда сақлайди.

Салосил қўрғонининг посбонлари Фарҳоднинг ўта одамийлигига қойил қоладилар. Улар билан банди Фарҳод ўртасида мувофиқлик пайдо бўлади. Бу инсонийликнинг ғалабасидир. Чин инсоний фазилатлар одам фарзандига таъсир қилмай қолмайди. Бундан фақат Хисравлар беҳабар, холос. Хисрав характеридаги ёвузликнинг яна бир кўрениши унинг Ширин билан Фарҳод ўртасидаги ёзишмалардан хабардор бўлганида ҳам содир бўлади.

Икки ёш севгучи юракнинг бир-бирига ичкиб интилишини бу лаънати булҳавас шумлик билан тескари талқин қилади. Гўё Фарҳод ва Ширин юз афсуну най-

ранг ишлатиб бир ёнга қочмоқчи эмишлар. Ўзи тўқиган шу афсонага ишониб Хисрав атрофга пойлоқчилар қўяди. Бу пойлоқчилар Шириннинг иккинчи мактубини Фарҳодга элтаётган Шопурни тутиб Хисрав ҳузурига келтирадилар.

Хисрав Шириннинг Фарҳодга йўллаган хатини қўлга туширгач, бу мактубни «Уқуди чун очиб ул турфа нома, қўйи солиб бошин гўёки хома». Шу ҳодисанинг ўзи ҳам Хисравнинг пасткаш, ҳеч қандай тубанликдан қайтмайдиган кимса эканини билдиради. Чунки ўзгалар мактубини ўқиш тарбия кўрган кишининг иши эмас! Хисрав Бузург Уммид билан маслаҳатлашиб яна Фарҳодга қасд қила бошлайди. Энди Хисрав ўзининг Ширинга «ишқи» тўғрисида сўзламайди. Энди Хисравнинг юрагида Фарҳод билан Ширин ўртасидаги муҳаббатга қарши душманлик ҳисси тугён қилади. Ана шундан сўнг Хисрав ва Бузург Уммид ўйлай-ўйлай охири бир маслаҳатга келдилар. Улар бир маккорни Фарҳод олдига ёлгон хабар билан жўнатадилар.

Ёвузлик қуроли макр, ҳийла ва ёлгончилик пок ва санимий ишққа қарши курашга кўтарилади ва чин ошиққа ўлим тигини санчади.

Бу жиноятнинг асосий айбдори Хисрав, жиноят боиси эса унинг ифлос ва тубан мақсадлари эди. Навоий Хисравнинг бадкирдорлигига ўз муносабати ва якунини Фарҳоднинг ўлим олдидаги сўзлари орқали билдирган:

Ки Фарҳод ўлди ошиқлик аро зор,
Вале етти анга Хисравдин озор!

Хисрав ўз ёвузлигининг натижасидан огоҳ бўлгач, яъни Фарҳоднинг ўлими хабарини эшитгач, ўзгача бир аҳволга тушади.

Навоий Хисрав фикри ва ҳолатидаги қарама-қаршиликни кўрсатиш орқали бу образнинг реаллигини кучайтиради.

Хисрав бу хабарни эшитгандан сўнг бир неча фурсат кечалари уйқуси келмай, талвасага тушади. Гарчи у энди Ширинга умид боғлаш имкониятига эга бўлган бўлсада, бу ёвузлик эвазига чарх унга бир жазо етказажандан хавотирлана бошлайди. Навоий бу хавотирликни шарҳловчи мисоллар орқали Хисрав ҳолатини аниқроқ кўрсата боради. Заҳар солинган жоми заҳрошомни ҳам йўқ қилади. Ўт содувчи ҳам куйдиради, ҳам ўзи куяди. Илон бировга заҳм етказса, ўша заҳм туфайли ўзи ҳам ҳалок бўлади. Воқеалар ўз мантиқи бўйича давом эта боради. Хисрав элчилари яна Миҳинбонунинг ҳузурига жўнайдилар.

Бу воқеалар ҳикоя қилинаётган эллигинчи бобда диққатга сазовор бир лавҳа бор. Бу лавҳанинг «қаҳрамонлари» Миҳинбону саройидаги аркони давлатдир. Улар саройга ин қурган бойқушлар, ҳамма нарсадан аввал ўз нафини кўзловчи худбин манфаатпарастлар эдилар. Бундай «зотлар»га севги, садоқат, одамгарчилик, покиза интилишлар, олий мақсадлар мутлақо ётдир. Фарҳод тириклигида улар Фарҳоднинг куч, қудрати ва таъсири билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Энди эса ҳимоясиз қолган, дарду ғам юки остида эзилиб ётган икки хотин-қиз — Миҳинбону ва Ширинга бу аркони давлат тазйиқ қила бошлайдилар. Улар ўз давлат ва мавқеларини сақлаб қолиш ниятида гўзал малика Ширинни босқинчи Хисравга икки қўллаб тақдим этмоқчи бўладилар. Агар Миҳинбону бунга рози бўлмайдиган бўлса, уни ҳокимиятдан четлатиш, ҳатто ҳалок этишга ҳам тайёрдилар.

Навоий бу аркони давлат образини дostonга тасодифан киритган эмас. Булар сингари иккиюзлама сотқинларини шоир Хуросон давлатида, султон саройида ҳам кўплаб учратган эди! Уларнинг хатти-ҳаракатларини шоир шундайича ҳаёт реаллигидан олиб чизгани шубҳа туғдирмайди. Ана шундай хиёнатчилар қуршовида қолган Миҳинбону нима ҳам қила олар эди. Ноилож қол-

ган Бону Ширинни бетоб деб важ кўрсатади ва уни да-
волаш учун руҳсат сўрайди. Хисрав рози бўлади ва да-
воланиш жойини тайинлашни Бонунинг ўзига ҳавола
қилади. Шунда Бону

Деди: Арман шимоли сори тоғе,
Ки авжидадур онинг қасру боғи.

Басе заҳмат чекиб сув келтурубтур,
Ҳамоно шаҳ доғи они кўрубтур.

Агар худ шаҳдин ўлса ҳукму фармон,
Ҳамул ердур анинг кўнглиға армон.

Шундай қилиб, макр ва зўравонлик ўз ғалабасини
байрам қилаётган пайтда севги ва эзгулик янада устун-
роқ ўрин эгаллайди. Улуғ муҳаббат илҳоми юзага кел-
тирган бунёдкорлик ўз ўчмас жозибаси билан яна мағ-
рур қад кўтаради. Шириннинг Фарҳод бино қилган қаср-
га ўтиши севги ва садоқатнинг яна бир тантанаси эди.
Бу ерда Фарҳод яратган ажойиб қаср ва ариқларни минг
Хисрав юз йил уринганида, юз хазиналар тўққанида ҳам
бино қила олмаслигини Навоий алоҳида уқдиради. Бу
муҳаббат ва вафодорликнинг яратувчи кучини таъкид-
лаш эди: бу зулм ва зўравонликни қоралаш, унинг севги
ва эзгулик қаршисида ожиз эканини қатъият билан тас-
диқлаш эди.

Ўз севгилисидан абадий айрилиб, азобу уқубат чека-
ётган мотамзада Шириннинг висолига етишиб, ўз наф-
соний интилишларини қондириш нияти Хисравдаги ёвуз-
ликнинг энг машъум нишонасидир. Лекин ёвузлиги бут-
кул тантана қила олмайди — унга гардун шундай шар-
мандалик кафани бичадики, натижада ўз ўғлининг буй-
руғи билан қатл этилади!

Шеруя тўғрисидаги дастлабки сўз дostonнинг ўттиз
олтинчи бобида учрайди. Унда Шеруя Хисравнинг олдин-

ги никоҳдан бўлган ўғли, аммо отаси уни тожга муносиб эмас деб ҳисоблагани айтиб ўтилган.

Шеруянинг дoston воқеаларининг ривождаги иштироки эллик биринчи бобдан бошланади.

Шоир, Шеруя билан Хисрав ўртасидаги муносабатларни уларнинг ота-бола бўлишига қарамай, бир-бирларига тамомила ёт эканликларини ишонарли ифодалар орқали тасвирлайди. Бу падар ва фарзанд ўртасидаги боғлиқлик учқунининг ўтга фарзанд бўлгани ёки бошоқнинг темирга боғланиши сингари бепанд эди. Ота ўғлининг кўнглига қарамас, отасининг қилган ишлари ўғлига ёқмас эди.

Шу мисоллар орқали ҳар икки персонаж ўртасидаги ётлик очиб кўрсатилади ва улар ўртасида бўлажак конфликтга замин ҳозирланади.

Шеруя Ширин гўзаллигига маҳлиё бўлиб, унга меҳр қўяди. Энди у пари висолига эришишни орзу қила бошлайди. Бунинг учун эса у ўз отасини йўқотиши керак.

Ато қатлига бу иш муҳасирдур,
Бу ишга ишқ ғавғоси мусирдур.

(«Бу иш отанинг қатлига боғлиқдур, бу ишга ишқ ғавғоси қаттиқ ундовчидур!» *П. Шамсиев талқини*).

Демак, ишқ ошиқлар кўнглини эзгу туйғулар билан бойитса, Шеруя дилига дарҳол қотиллик қасдини солади. Ёвузлар «ишқи» уларнинг ўзи сингари ёвуздир. Чунки ёвузлик севгидек буюк ва покиза туйғуни тубанлик ва жиноят боисига айлантирмоқда. Бу муҳаббатга туҳмат эмасми?

Дед: Хисрав агар чиқса ародин,
Бўлур комим раво ул дилрабодин.

Ани даф айласам олам менингдур,
Бу меҳри оламо ро ҳам менингдур.

Шеруя Хисравнинг «қавму хайли» билан тил бириктириб, уни ўлдиртиради, ўзи тахтни эгаллайди.

Навой гарчи Хисравнинг ўлдирилиши унга юборилган жазо деб талқин этса-да, Шеруя ҳам ўз бедоди учун фалакдан бедод кўражагини уқдириб ўтади.

Шеруя Хисравни саранжом қилгач, дарҳол Миҳинбонуга одам юбориб, Ширинни ўз никоҳига сўрайди. Навой бу янги شوҳнинг Бонуга нелар деганини айтмайди. Шоир фақат Миҳинбонунинг Шеруяга жавоб қилиб Ширин соғайса, унинг ўзи нимани ихтиёр этса, шундай бўлади, деган сўзларининг келтиради. Бону эса Шириннинг қарорига ризодир.

Бу билан Миҳинбону Шеруянинг таклифини оқилона равишда рад қилмоқда эди. Чунки Шириннинг нимани тилаши маълум.

Ширин Фарҳод ишқида беқарор. У ҳамон Фарҳод хотирасига садоқатда.

Аммо Шеруя бундай фикрларни тушуннишдан ожиздир. У бевосита Ширинга мурожаат қилиб, унга ўз таклифини такрорлайди. Бу Шеруянинг беорлиги, беандишалиги, жоҳиллиги ва зўравонлигини билдирар эди. Навой ҳам ана шу ҳолатга ишора қилиб ёзади:

Чу ошиқ жоҳил эрди, ишқ қаттол,
Санам олиға ҳолни қилди пресол.

Шеруя ўзининг Ширинга йўллаган паёмида у даставвал Ширинга муҳаббат изҳор қилади. Сўнгра эса, бу ишқнинг далили қилиб ўз отасини ўлдирганини эслатади. Шеруя Шириндан вафо талаб қилади, акс ҳолда унга ҳам зулм ўтказажанини очиқ билдиради. У Шеруя сўзларидан огоҳ бўлгач, «они кўрмакдан ўлмак яхшироқдур» деган қарорга келган бўлса ҳам, барибир оқиллик билан иш тутади.

Жоҳ учун ўз отасини ўлдирган қотил яна нималар қила олмайди, деб андиша қилади Ширин. Унинг Ше-

руяга берган жавоби ҳам Фарҳодга охирги ҳурматини ижро этиш, ҳам Шеруянинг тубанлигини фош этишга қаратилган эди.

Шеруя Шириннинг берган жавобидан ғоят хурсанд эди. Қалтафаҳм ва беақл кимсадан яна нимани ҳам кутиш мумкин. Бундан сўнг воқеаларнинг қанчалик қайғули давомлари муҳтарам китобхонларга маълум.

Ширин ва Миҳинбону вафот этганларидан сўнг Арман сари қўшни тортиб келган музаффар саркарда Баҳром Шеруяни ўз ҳузурига чорлайди. Шунда шаҳзода Шеруя характеришнинг асосий белгиси — қўрқоқлиги ва бўйсунувчанлиги яққол намоён бўлади. Агар Шеруя ҳимоясиз аёлларга қанчалик дўқ ва пўписа билан муомала қилган бўлса, энди у ҳатто Баҳром ҳузурига келишга ҳам юраги дов бермайди. Баҳром томонидан уни даъват қилиб юборилган Шопурга Шеруя ёлбориб, ундан узрлар сўраб илтижо қилади.

Қилиб Шопур иҳзорин таваққуъ,
Анинг омида кўп қилди тазаруъ.

У Шопурни гувоҳликка чақириб ўзининг Фарҳод ўлимига айбли эмаслигини Баҳромга билдиришни сўрайди. Ўз отаси Хисравни ўлдиртирганини эса Шеруя гўё Хисрав Фарҳодни ўлдиртиргани учун қилганман, деб изоҳлайди. Бу Шеруянинг ёлғончилигини билдиради. Шеруя ўзининг Баҳром хизматида бўлишга тайёрлигини, униманики буюрса, ҳаммасини бажаражагини маълум қилади. У Шопурдан шу арзларини Баҳромга етказишни сўрайди, шунда Шеруя Шопурдан то қиёматгача миннатдор бўлажак.

Шеруя ана шу сўзлари ва қилғилиқлари унинг нақадар номуносиб, ёлғончи, ожиз бир кимса эканини кўрсатиб туради.

Шундай қилиб, Шеруя Баҳром фармонига кўра иш тутади. У Арман элига Хисрав етказган зарарнинг бар-

часини қоплайди. Аскарини олиб Армандан чиқиб кетади, ўз юртига етиб келгач, яна Арманистонга анча тўлов юборди.

Шуниси диққатга сазоворки, Баҳром ғалаба қозониб Шеруядан жавоб талаб қилганда, Шеруя ўзининг Ширинга бўлган «муҳаббати» тўғрисида оғиз ҳам очмайди. Чунки бу ишқ қалбаки эди, балки у чиннакам булҳаваслик эди; у нафс бандасининг тубанлиги эди.

Хисрав ва Шеруя шундай тубанликнинг тимсолидирлар. Уларнинг ёнларида ўшаларнинг ёвуз ниятларини бевосита ижро этувчи ифлос, маккор, алдамчи, чиркин жинояткорлар бор эди. Улардан бири «ҳийлагар, гумроҳи маккор», иккинчиси эса «золи маккора, балки Фарҳодкуши хунхора»дир. Биринчи маккор ҳақида юқорида тўхталиб ўтганимиз учун сўзни тўғридан-тўғри иккинчи маккордан бошлаймиз. Навоий бу қабиҳ жиноятчининг наҳс кўринишини, чиркинлигини нафрат билан очиб ташлайди. Қадди икки букилган, башарасида макр чизиқларидан тугунлар: у ҳийла ва афсун билан тошни мумдек юмшата олади; фусун билан «атоға қизни — ўғулға она»ни бера олади. Макр билан у Зуҳалга (Сатурн, Шарқ адабиётида наҳс сайёра деб ҳисобланади. А. Қ). қуёшни ошиқ қилишга қодир. Агар у исозлик билан бир сўз айтса, юз онла бузилади! Подшоҳ Хисрав мажлисига лойиқ кўрилган, шоҳ ишончини қозонган, унинг ниятини амалга оширадиган кимсасиз малъун башараси ана шундай. Бу жирканч унсурлар ҳокимият эгасининг энг яқин сирдош хизматчиларидир, уларга подшоҳ энг махфий топшириқларини ишониб топшира олади. Хисрав бу қотилга «қилиб кўп ваъда бирла кўнглини гарм» Фарҳод сари йўллайди. Бу маккорнинг кўзда тутган жинояти Хисравнинг энг эзгу орзуси эди.

Кўриниб турибдики, ҳақиқий, пок, олижаноб инсоний ишқ ва ошиққа қарши подшоҳ, унинг вазири, улар хизматидаги энг паст ва ифлос шахслар иттифоқ тузадилар. Улар очиқ курашда бу севги томонидан амалий ва маъ-

навий ҳалокатга дучор қилинганларидан сўнг энг қабиҳ ва тубан усул — макр, ҳийла ва ёлғончилик қуроли билан иш тута бошлайдилар.

Золи маккор Фарҳод ҳузурига етиб келганда унинг «юз пардаси ҳаромзодалик, қаллоблик ипидан, эғнидаги қуроқ тўни буқаламунлик матосидан тўқилган» (*П. Шамсиев талқини*) эди.

Золи маккорнинг бу суврати «Ҳайратул-аброр»даги рийёи хирқапўш шайхларнинг сувратига ўхшаб кетади. Навоий ана шундай қаллобларга қарши қаттиқ кураш олиб борар эди. У зolim маккор сувратини ўшандай нусхалардан олиб чизгани маълум бўлиб туради. Кейинги мисраларнинг мазмуни ҳам шу фикрнинг исботига хизмат қилади. Золи маккор Фарҳодга ўзини тарки дунё қилган, фақат тоат-ибодат билангина шуғулланувчи шахс деб танитади. У одамизодда вафо йўқ, одамдан кўра қора тошдан вафо кутиш мумкин, деб айюҳаннос тортади. Ёлғончилик, қаллоблик, макр-ҳийлада иблисга дарс берадиган бу қотил инсон ҳаётидаги энг азиз, энг қадрли сифат — вафо тўғрисида валдирайди.

Вафо эса ишқ бор жойда бўлади. Шунинг учун Фарҳод бунинг сўзларига эътибор бера бошлайди.

Шундай қилиб, маккор чин ошиқни ўз тузоғига илиштириб, унга ажал захрини ичкизади. Саҳродаги ҳайвонлар Фарҳод ўлимини кўргач, Фарҳодни макр билан ўлдирган бу зolни тишлаб ва тирнаб пора-пора қилиб ташлайдилар. Хисрав бошлиқ ёвузлар гуруҳи қанчалар макр, ҳийла, зулм, бедод, зўравонлик ишлатмасин, барибир ҳаммалари ўз қилмишларига яраша жазо олдилар. Ҳаёт қонунияти шу.

Бу фикрни Навоий ҳам воқеалар, ҳам фалсафий умумлашмалар орқали ҳамиша таъкидлаб боради. Достонда ана шу гуруҳга мансуб яна бир эпизодик образ бор. У Хоқоннинг кичик қардошидир. Хоқон вафотидан сўнг бу шахс Чин тахтини эгаллайди.

Фарҳоднинг фожиона тақдири тўғрисидаги хабар

Чинга етиб келгач, лашкарбоши Баҳром Арман элга қўшин билан бориб, Фарҳоднинг қасосини олиш учун бу хондан рухсат сўрайди.

Навоий бу хоқоннинг жавобини бир байтда келтирган. Лекин бу байтнинг мазмуни жуда чуқур. Унда айрим кимсаларнинг тожу тахтни ўз қўлида сақлаб қолиш учун инсонлик қиёфасини бутунлай йўқотишлари очиқ кўрсатилган.

Бу хон Фарҳодга амаки бўлади. Шунинг учун у бир куш келиб Фарҳод тахт даъвосини қилиши мумкин, деб хавотир қилар эди. Баҳромнинг айтганларини у дарҳол қабул қилади ва унга Арман сари боришга рухсат беради. Чунки у Баҳромдан ҳам ваҳми бор эди. Хон тўғрисидаги ҳикоя шу билан тугайди. Аммо бу кичик эпизод орқали Навоий тахту тож гадоларининг пасткашлигини очиб ташлайди.

Достоннинг Бузург Уммид билан боғлиқ бир қисмида сал ноаниқлик бордек туюлади. Чунинчи, Бузург Уммид берган маслаҳатга биноан золи маккор Фарҳодга энди сен ҳам умидни узиб, ўз юртинга кетгин, деган гапларни етказиши керак эди.

Золи маккор эса, Фарҳод ҳузурига бориб бу гапларнинг тамомила тескарисини айтади. У Фарҳодга Ширин Хисравга тегишга рози бўлмай Фарҳод ёдида ўзини ўлдирди, дейди. Шу ёлғон гапи билан золи маккор Фарҳодни ҳалок қилади. Бу воқеалар мазмунида қарама-қаршилиқ бордек кўринади. Чунки зол топшириқни тўла-тўқис адо этмади, аксинча, уни чуқурлаштириб акс натижани келтириб чиқарди.

Бу ҳолатнинг талқинида икки омилга аҳамият бериш керак.

Биринчидан, Навоий Хисравнинг салбий характеристикасини муаллиф сўзлари билан баён эта бермайди. Аксинча, шоир Хисравнинг ёвузлигини унинг ҳаракатлари, қилмишлари уларнинг Фарҳод қилган танқиди орқали оча боради. Шулар орқали у китобхонда бу тугал сал-

бий образ тўғрисида тасаввур пайдо қилади. Аммо Навоий вақти-вақти билан бу тасаввурни бирор даражада юмшатиб ўтади. Чунончи, Хисрав Фарҳоднинг Чин шаҳзодаси эканини билганидан сўнг уни қатл этишга журъат қилмайди: Бузург Уммиднинг маслаҳатига амал қилиб, Фарҳодни Салосил қўрғонида банди қилиш билан чекланади. Фарҳодга охириги зарбани етказишдан олдин ҳам Хисрав ва Бузург Уммид Фарҳодни Армандан ўз юртига қайтариб жўнатмоқчи, шу билан ундан қутулмоқчи бўладилар.

Булар ҳаммаси Навоийнинг ўзи яшаб турган реал ҳаёт шароитини ҳисобга олиб тутган йўли эди. Ўзи подшоҳ доирасида яшаган, достонини биринчи бўлиб ўқийдиган кишиси шонинг ўзи бўлган шоир салтанат эгаси бўлган образни бошқача тасвирлаши мумкин эмас эди. Бусиз ҳам Навоий Хисравни изчил салбий образ сифатида яратгани бизга аён. Шунинг учун гарчи Хисрав ўз қилмишлари билан золи маккордан қолинимаса-да, достоннинг шу қисмида Фарҳоднинг бевосита қотили қилиб кўрсатилмайди.

Иккинчидан, золи маккор Хисрав ва Бузург Уммиднинг ҳақиқий мақсадини англаган эди. Шунинг учун у ўзига берилган топшириқни дадиллик билан ўзгартиради. Унинг хўжайинлари учун маккорнинг Фарҳодга нималар дейиши эмас, балки унинг оқибати муҳим эди. Золи маккор ўша шум натижага интилади ва унга эришади. У Фарҳодни ҳалок этади. Хисрав ва Бузург Уммид Фарҳоддан қутулиб ўз мақсадларига эришадилар.

Гарчи бу қотил бутун вужуди қабоҳат билан суғорилган бир наҳс бўлса-да, уни ҳаракатга келтирган ва жиноятга ундаган куч Хисравнинг кир нияти, Бузург Уммиднинг тубан кордонлиги эди.

Навоий турли ёвуз кучларнинг бирлашуви қандай мудҳиш натижаларга олиб келиши мумкинлигини ана шу воқеалар орқали кўрсатган.

ХОТИМА

Камолот тимсоли

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ўз ғоявий мазмуни жиҳатидан «Хамса»даги ҳар бир дoston сингари махсус белгиларга эгадир.

Навоий бу дoston қаҳрамонлари Фарҳод, Ширин, Миҳинбону, Шопур, Баҳром, Хоқон, Мулкоро образларини том маънодаги ижобий типлар сифатида яратган.

Булар орасида дostonда асосий ўрин эгалловчи, ҳаракатлар билан тўла таъминланган образ Фарҳоддир. Дostonдаги бирорта бошқа образ Фарҳодчалик тўла кўрсатилган эмас. Ҳатто Ширин образи ҳам дostonнинг иккинчи ярмидагина пайдо бўлади. Унинг ҳаракатлари фақат Фарҳод ўлиmidан кейингина бош ўринга ўтади.

Дostonнинг биринчи бўлими (кириш қисmidан сўнг) Фарҳоднинг туғилишидан бошлаб то Арман ўлкасига келганига қадар юз берган воқеаларни ўз ичига олади.

Иккинчи бўлимда Фарҳоднинг Арман элида Ширин билан учрашганидан то Фарҳод ва Шириннинг ўлимига қадар содир бўлган воқеалар баён этилади.

Учинчи бўлимда Баҳромнинг Чиндан қўшин билан келиб Арман юртида адолатни тиклагани тўғрисида сўз боради.

Охириги учинчи бўлим эпилог сифатидадир. Демак, дoston бошидан охиригача Фарҳодга: унинг қаҳрамонлиги, ошиқлиги, фожиаси тарихига бағишланган. Фарҳоднинг қисмати чин, покиза, инсоний севгининг аччиқ

қисматидир. Ширин севгисининг поймол этилиши ҳам ана шу фоже ҳақиқатнинг бир кўринишидир.

Агар биз Фарҳод ва Ширин образларини уларнинг ҳаракатлари орқали кузатиб борсак, Навоийнинг бу образларни идеаллаштирганини аниқ кўрамыз.

Фарҳод азалдан севги қисмати билан дунёга келади. Чин инсоний севги унинг табиатидаги озодалиқ, шоҳлик, юксакликни юзага келтирди. Фарҳод ақл-зако, кўнгил софлиги билан бирга зўр жисмоний қудратга ҳам эга эди. У Аҳраман каби ёвузлик тимсоли бўлган кучни енгади. Сувсиз ерларда ариқ қазиб, сув чиқариб, уларни обод қилиш тўғрисидаги Шириннинг эзгу ниятини рўёбга чиқарди. Фарҳод ўз қудрати билан Арман ўлкасини босқинчилар ҳужумидан ҳимоя қилди. Ниҳоят, Фарҳод ўз кўнглининг мусаффолиги, ёлғон, ҳийла деган бидъатлардан тамомила чет бўлгани туфайли ёвуз маккорлар томонидан ўлдирилади.

Навоий Фарҳод образини изчил ижобий фазилатлар тимсоли қилиб яратган.

Ширин ҳам покизалиқ, чин севги, элу юртга муҳаббати, ёвузликка нафрати жиҳатидан Фарҳод билан баравар туради. У Фарҳоднинг ғоят муносиб маҳбубасидир. У севги йўлида садоқат кўрсатиб ҳаёт билан видолашади. Шириннинг ташқи гўзаллиги унинг руҳий дунёсининг бойлигига ниҳоятда уйғундир.

Фарҳод ва Ширин нуқсонсиз қаҳрамонлардир. Улар гўзаллик, олижаноблик, севги, садоқат, поклик, камолот тимсолидирлар.

Ана шулар асосида Навоийнинг Фарҳод ва Ширини шарқ адабиётидаги идеал қаҳрамонлардир деган хулосага келиш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» достонида қатор салбий типлар ҳам кўрсатилган. Хисрав, Шеруя, золи маккор, ҳийлагар каби нусхалар дostonнинг биринчи бўлимидаги аждаҳо, Аҳраман дев ва денгиз қароқчилари билан уланиб кетадилар. Навоий бу дostonда эзгулик ва ёвузлик ўртаси-

даги курашни ана шу образлар ва характерлар тўқнашуви орқали кўрсатган. Ҳар икки қарама-қарши томонларнинг вакиллари аниқ бадий бўёқларда тасвирланган.

Гарчи воқеалар мантиқи тақозосига кўра Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлган бўлсалар-да, уларнинг чин муҳаббатини ғалаба қозонади.

Баҳром томонидан Шеруянинг тор-мор қиллиниши эса, эзгулик кучларининг тантанаси эди.

Навоийнинг ёзишича, Фарҳод, Ширин, Миҳринбону дунёдан ўтганларидан сўнг ўша тун Арман мамлакатининг қирқ мўътабар зотлари бир хил туш кўрибдилар: жаннат боғида нурдан ясалган тахтда Фарҳод ва Ширин ўлтирган эмишлар. Фарҳоднинг отаси, онаси, Миҳринбону ҳам уларнинг ёнида эмиш. Жаннат хазиначиси, Фарҳод ишқ йўлида «хонумондин, балки жондин» ҳам кечгани туфайли «бақо шаҳрида султонлиққа етти, ҳақиқат мулкида хонлиққа етти», деб изоҳлар эмиш. Фарҳоднинг ота-онаси ва «яна Ширин каби маъшукни чолок, анинг ҳижронида Бонуи ғамнок» буларга ҳам ҳақ раҳмат қилди ва уларга ҳам абадий давлат қасри муяссар этилди, деган эмиш.

Навоий эзгулик, севги, инсонийликнинг ғалабасини ана шундай ҳаёлий тасвирларда бўлса ҳам ифодалаб, бу тантананинг муҳаққақ эканини таъкидлайди.

Достоннинг бадий либоси жуда кўркем. Унда Навоённа маҳорат ўзининг юксак ифодасини топган.

Навоий қаҳрамонларининг нутқини индивидуаллаштиришга кўп аҳамият беради. Ҳар бир персонажнинг ички монологлари, улар ўртасидаги диалоглар, ёзишмалар уларнинг характерини, ўзига хос фикр қилиш услубини билдириб туради. Достонда оз, лекин ўринли ишлатилган мақоллар учрайди.

«Хамса» достонларининг бадий тил хусусиятлари, улардаги бадий тасвир воситаларининг қўлланилиши

маҳорати яна кўп алоҳида тадқиқотларга мавзу бўлиши шарт.

Биз «Фарҳод ва Ширин» достонида Навоий гуманизмининг айрим кўринишлари билан танишиб ўтдик. Бу гуманизмдан том маънодаги интернационализм келиб чиқади. Чунки инсонга муҳаббат, унинг олижаноб юксак инсоний фазилатларини улуғлаш бош ўрин тутган Навоий ижодида ҳамisha ҳақиқий интернационализм барқарордир. Навоий ана шу инсонийликнинг олий кўриниши севги ва севгида садоқат эканлигини қатъиян таъкидлайди.

Феодал деспотизми, зулм ва зўравонлик бу севгини поймол қилди. Лекин шоир севги ва эзгулик галаба қозонажасига аминдир. У зулмнинг шубҳасиз жазо топиши, адолат ва ҳаққониятнинг тантанасига комил ишончини зўр бадий куч билан ташвиқ этади.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Навоий Фарҳод ва Ширин каби идеал қаҳрамонлар образини яратди. Улар энг олий инсоний идеаллар учун яшадилар ва шу мақсадга садоқатда ибрат бўлиб қоладилар.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони эзгулик ва севгини улуғловчи шоҳона ижод намунасидир. Шунинг учун у асрлар оша яшаб келмоқда. Чунки инсоният барқарор экан, олий инсонийликни шарафловчи ижод муҳом у билан ҳамнафас бўлиб яшайди:

МУНДАРИЖА

«Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимаси	3
Қалам ва қаламкашлар	11
Изтироб ва илҳом	16
Ижодкор ҳиммати	22
Севги достони	27
Хотима (Қамолот тимсоли)	164

На узбекском языке

Азиз Каюмов

ТАЙНЫ «ФАРХАДА И ШИРИН»

Редактор *Н. Норқулов*,
Рассом *В. Немеровский*,
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Е. Поталова*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 153

Босмахонага берилди 14. 02. 79. Босишга рухсат этилди 19. 12. 79. Р 15067
Формати 70×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 7,35. Нашр л. 7,25 Тиражи 5000. Заказ № 239. Баҳоси 50 т.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129.
Навой кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси-
нинг 2- босмахонаси. Ян-ғийўл, Самарқанд кўчаси, 44.